АРХЕОЛОГИЯ

М43

год. II **1960** **кн. 4**

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Г. Джингов — За производството на стъкло в средновековна България . . . 1

Ст. Маслев — Бележки към някои буквени знаци и съкращения върху монетите на Палеолозите . . 8

Материали и съобщения

Я. Николова — Принос към средновековната българска пластика . . . 14

В. Маринов — Антропоморфни надгробни паметници от Лудогорието . . . 19

Ст. Бояджиев — Църквата в Патлейна в светлината на нови данни . . . 23

Б. Султов — Антична ръчна мелница . . . 34

Д. Цончев и **А. Саркисян** — Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори . . . 36

Н. Петков — Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле . . . 44

Н. Джамбазов — Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко . . . 54

Критика и рецензии

Кр. Миятев — Кирил Кръстев—Васил Захариев, Стара българска живопис, София, 44 стр. текст и 91 табл. (16 цветни) . . . 59

Зл. Морфова — Antonio, Frova, Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria), Studi in onore di Federico M. Mistorigo, Comune di Vicenza, 1957, 20 стр. . . . 60

Ст. Михайлов — Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан—П. Боев, Надписът на чъргубиля Мостич, София, БАН, 1955, 161 стр. . . . 61

В. Велков — Академик Антонин Салач . . . 64

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ (гл. редактор), чл.-кор. проф. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ,
НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), АТАНАС МИЛЧЕВ,
СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ (зам.-главен редактор)

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. II • 1960 • Кн. 4

Статии

За производството на стъкло в средновековна България

ГЕОРГИ ДЖИНГОВ

Около шест хилядолетия ни делят от времето, когато човекът, все още неизвестно точно кога, къде и как, е получил първото стъкло. Почти в края на този дълъг и сложен път на развитие на стъкларското производство се нареждаше досега и нашата страна. Това място ѝ се отреждаше въз основа на бележката на Костантин Фотинов, че в Сопот (Вазовград) работят „стеклотворение“.[1] Сопотската работилница, опожарена по време на Освободителната руско-турска война (1877—1878), наистина показваше, че стъкларско производство е имало още по време на турското владичество. Тя обаче не бележеше неговото рождение. Тя бе, а и сега остава само един жалон в историята на българската материална култура и в частност в историята на българското стъкларство.

Многобройните и разнородни по тип и назначение стъклени изделия и късове от такива, откривани при археологическите разкопки в средновековните български селища, отдавна поставяха, но не решаваха въпроса за появата на стъкларството в България. Тези материали в повечето случаи се обявяваха за вносни, а догадките за местно производство оставаха плахи и необосновани.

По такъв начин проблемата за производството на стъкло в средновековна България остана извън обсега на научните изследвания и в резултат на това — нерешена досега. За това благоприятстваше и една грешка, станала в резултат на ненаучно проведените през 1909, 1910, 1911 и 1914 г. археологически разкопки в местността „Патлейна“ край Преслав.[2] Тогава са били открити и останките на стъкларска работилница, съставяща част от разкопания на това място манастирски комплекс. Намерените в работилницата материали обаче са били отнесени от разкопвача към случайно попадналата в едно от нейните помещения преславска рисувана керамика. Погрешното тълкуване на находките довело разкопвача до погрешния извод, че това е керамична работилница, при все че там не са били открити никакви следи от керамично производство.[3] Това мнение, неподкрепено от каквито и да било научни доказателства, бе възприето и затвърдено по-нататък в научната литература от изследвачите на този тип керамика. В резултат на това първите и единствени конкретни свидетелства за стъкларско производство в средновековна България останаха неизвестни за науката в продължение на петдесет години.

Проучванията, които направихме през 1959 г. на запазените материали от разкопките, показаха убедително, че това са останки от стъкларска работилница. Тъй като тя има особено значение при разглеждането на поставените в тази статия въпроси, тук ще дадем накратко само някои данни.[1]

---

[1] К. Фотинов, Общое землеописание, Смирна, 1843, стр. 90.

[2] Ю. Господинов, Разкопките в Патлейна (до Преслав) и значението им за българската история, ИВАД, кн. 3, Варна, 1910, стр. 93—100; Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1915, стр. 113—128.

[3] Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, IV, 1915, стр. 121.

Стъкларската работилница се е намирала на около два километра югоизточно от средновековната българска столица Велики Преслав, в известния Патлейнски манастир. Тя била настанена в неголяма постройка, състояща се от две помещения. Условията, при които е протичал производственият процес, наложени от ограничената площ, ни дават основание да предполагаме, че в работилницата е имало само една пещ, незначителни останки от която са стигнали до нас. В такъв случай тя трябва да е била на три етажа. На първия е било огнището, на втория ставало топенето на стъклото и на третия темперирането на готовите изделия.

Топенето на стъклото е ставало в тигли. От тях са намерени само фрагменти с наслоено от вътрешната им страна стъкло (обр. 1). Според направената от нас частична реставрация на тигли и въз основа на нея пълна графична реконструкция можахме да установим, че те имат формата на типичното славянско гърне без дръжки, характерно за епохата. Един такъв тигел е събирал до 15—16 кг стъкло. Изхождайки от формата на тиглите, от техните сравнително тънки стени, от ненужната им външна украса и от други съображения, ние приемаме, че в Патлейнската работилница са били употребявани гърнета от т. нар. битова керамика. Глината, от която са били изработени тези гърнета, несъмнено е обладавала огнеупорни качества.

Всичките фрагменти от тигли имат от вътрешната си страна прилепнало зеленикаво или синкаво-зеленикаво стъкло, което в зависимост от дебелината на слоя нюансира от светло- до тъмнозелено. При някои тигли отложената стъкломаса съдържа пенист слой. Като имаме пред вид, че пяната се образува обикновено в началния стадий на варенето на стъклото, когато се отделят множество газови мехурчета,[2] склонни сме да приемем, че това е непрореагирала шихта.[3] Установяването и по аналитичен път на този факт има голямо значение, тъй като доказва добиването на стъкло от сурови материали. Към такъв извод ние стигнахме при проучването и на други находки.

Разкопаната стъкларска работилница в Патлейна е дала и значителен стъклен материал. Неговото разнообразие и произход очевидно не са направили никакво впечатление на разкопвача, щом той му е дал общото и неопределено понятие „части от стъкло“.[4] Това опростяване на понятията, както и други някои грешки, допуснати в отчета за разкопките, осветляват пътя на заблуждението, по който са минали след това всички други изследвачи, възприемайки наготово предложеното им погрешно мнение за керамична работилница, без да имат възможност сами да се запознаят и ориентират в материала. А последният, колкото и да е фрагментиран най-вече поради всеизвестната крехкост на стъклото, има свой характер и физиономия, които го правят незаменим източник за проучването.

Въз основа на тези свои признаци целия запазен стъклен материал можем да класифицираме в две основни групи — производствени отпадъци и готови изделия.

Първата група материали, т. е. производствените отпадъци, обхващат различни по форма и големина стъклени образувания. Едни от тях са се получили случайно при добиването на стъклото или при изработката на стъклените изделия и представляват стъклени капки, изрезки или късчета от плочки, мехури и нишки, повечето от които са деформирани и натрошени (обр. 2). Следователно те нямат типичен произход и тяхното значение се изчерпва с факта, че доказват на свой ред съществуването на местно стъкларско производство. Други от тях са се получили в резултат на извършването на определени производствени операции, например при вземането на проби от разтопената в тиглите стъклена маса навярно за проверка на чистотата и вискозитета ѝ (обр. 3) или при изтеглянето на пръчки от готовото вече за обработка разтопено стъкло. Следователно те имат типичен произход и тяхното значение нараства, тъй като освен доказателството за местно производство те носят в себе си и възможността да се надникне в някои технологически подробности. Подобни отпадъци са били намерени и в средновековната стъкларска работилница в Коринт (Гърция).[5]

Към категорията на производствените отпадъци се отнасят и многобройните безфор-

---

[1] Резултатите от проучването на средновековната стъкларска работилница в Патлейна ние вече съобщихме с един доклад през пролетта на 1960 г., изнесен в Средновековната секция на АИМ при БАН. Пълно и аргументирано изложение на тези резултати ще дадем допълнително.

[2] Н. Качалов, Стекло, Москва, 1959, стр. 51.

[3] Шихта се нарича сместа от сурови материали, взети в определени пропорции.

[4] Ю. Господинов, ц. с., ИАД, IV, 1915, стр. 121.

[5] G. Davidson, A mediaeval glass factory at Corinth, AJA, XLIV, № 3, 1940, 305, обр. 2.

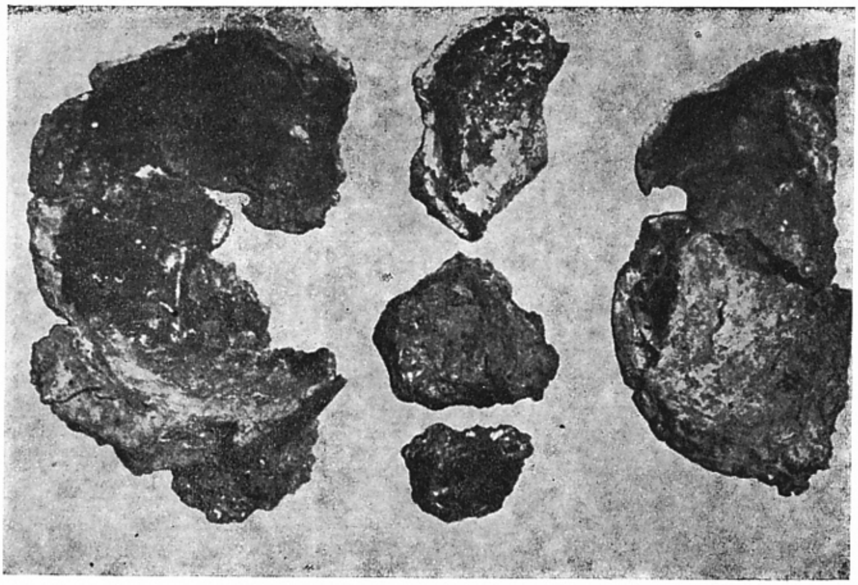

1 *Части от стъкларски тигли*
Morceaux de creusets qui servaient à fondre le verre

мени късчета от застинала стъклена топилка, съдържаща в себе си случайно попаднали при разливането ѝ твърди тела — глина, камък и др. (обр. 4), а също така и стъклени трошки, представляващи полуфабрикат от местен произход.

Втората група материали, т. е. готовите изделия, включва стъкла за прозорци, съдове и гривни изключително във фрагментирано състояние. Стъклата за прозорци са представлявали дискове с надебелени ръбове, чийто диаметър се изчислява около 0,16—0,18 м. Различната дебелина в центъра и периферията, формата и разположението на газовите мехурчета, включени в стъклото, и огневата полировка на едната страна показват, че те са изработвани чрез издуване.

Фрагментите от съдове в по-голямата си част са безлични. Само някои дават по-пълна представа и въз основа на тях могат да се възстановят изцяло или отчасти формите и размерите на съдовете. Работени са чрез издуване, свободно и в калъпи. Фрагментите от дефектна продукция утвърждават местната изработка на отбелязаните видове изделия.

Голямата част от запазените стъклени материали е от същото зеленикаво стъкло, което намираме в тиглите. Редом с него обаче, но в по-малко количество, са намерени фрагменти и от цветни стъкла — жълти, сини, зелени, виолетови и пъстри, оцветени от златен или меден рубин.

Установеното от нас разнообразие в състава на находките, произтичащо от конкретния характер на всяка една от тях, и обусловената взаимовръзка между отделните групи находки говорят за един производствен процес, който не се покрива с керамичното производство и с полагането на керамичните глазури. Този процес може да бъде само един, а именно производство на стъкло и стъклени изделия.

Въз основа на обстоен анализ, изграден върху особеностите на манастирския комплекс и включената в него работилница, на основните находки от работилницата, на техните аналогии, взети както от самия Преслав, така също и от други, близки и по-далечни места, и съобразен в крайна сметка с историческата съдба на средновековен Преслав, ние датираме стъкларската работилница в Патлейна от края на IX и X в.[1]

Към Патлейнската стъкларска работилница, която оставаше досега неизвестна за науката, археологическите разкопки в Преслав прибавиха преди няколко години още една работилница. В източната ниска част на Външния град, известна под името Селище, бяха разчистени през 1952—1953 г. останките на голяма манастирска църква, до северната стена на която се откри и гробът на чъргубиля Мостич. По-късно западно от църквата е била открита стъкларска работилница. В нея

---

[1] Мотивите за тази датировка ще изложим допълнително при публикуването на пълните резултати от проучването на работилницата.

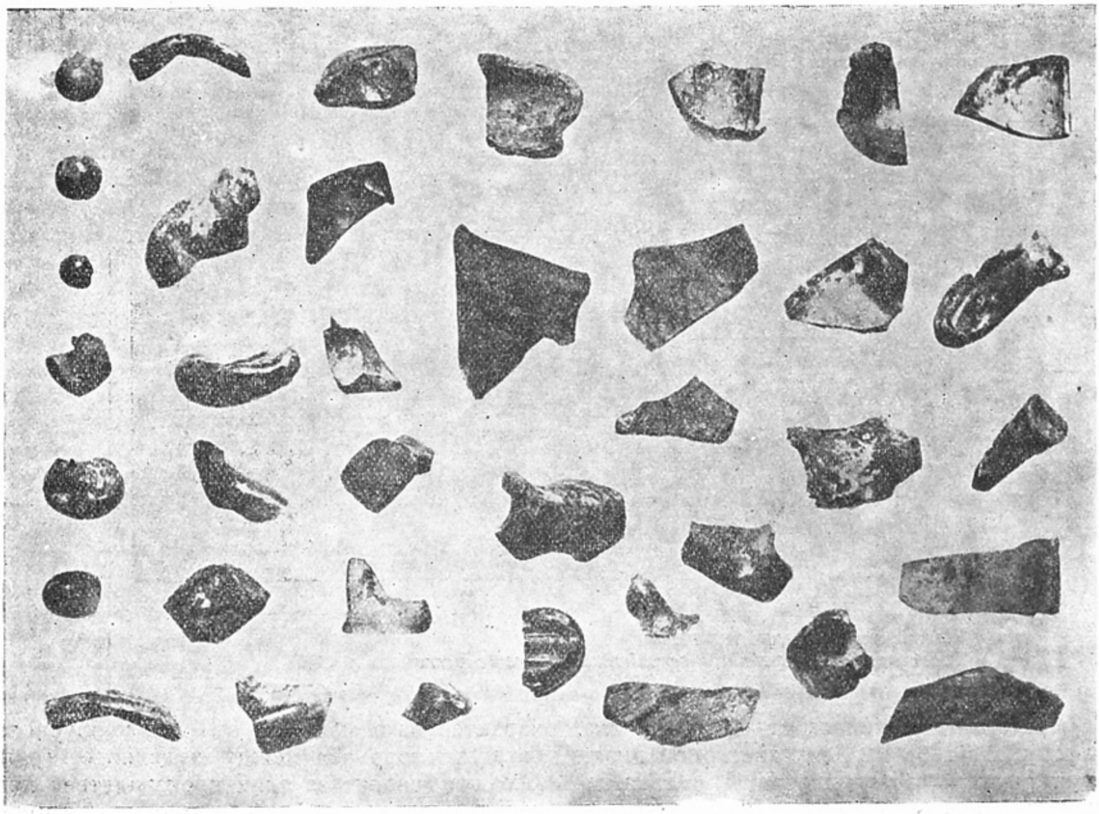

2 *Производствени отпадъци от стъкло*
Déchets provenant de la fabrication du verre

според разкопвача ѝ В. Иванова са изработвани мозаични кубчета за украсата на църквата, а може би и на други монументални постройки в Преслав.[1] Ако това предположение е правилно, няма никакво съмнение, че стъкларската работилница е съвременна на съграждането на църквата и следователно е съществувала още в първата половина на X в.[2] Тъй като резултатите от разкопките на тази работилница и материалите от нея не са още публикувани, подробностите засега остават неизвестни.

Двете стъкларски работилници в Преслав са единствени засега у нас от епохата на цялото средновековие. Именно в това се заключава тяхното изключително голямо и решаващо за момента значение. От една страна, те доказват положително, категорично и безусловно съществуването на местно стъкларско производство в средновековна България. От друга страна, те дават солиден, макар и временен terminus при определяне относителната възраст на това производство. В това отношение Патлейнската работилница, която хронологически предхожда работилницата в Селище, показва края на IX в. като време, в което то вече съществува, без обаче да решава въпроса за неговата поява, която би могла да принадлежи и на поранно време.

Както виждаме, преславските работилници не могат да посочат едностранно времето, в което е било реализирано първото в България местно производство на стъкло. За правилното разрешение на този въпрос е необходимо да се вземат пред вид данните от целия стъклен материал, добит при археологическите разкопки на ранносредновековните български селища. За съжаление обаче всред него трудно могат да се отберат добре датирани, годни в качествено и количествено отношение образци и при това добити в резултат на научно проведени археологически

---

[1] Срв. М. А. Безбародаў, М. Р. Марынаў, Хіміка-тэхналагічнае даследаванне шкла з старажытнабалгарскіх сталіц Пліскі і Прэслава (IX—XIII ст.), ВАН БССР, сер. фізіка-тэхн. навук, № 4, Мінск, 1958, стр. 74.

[2] Вж. В. Иванова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал, Сб. Надписът на чъргубиля Мостич, София, 1955, стр. 51.

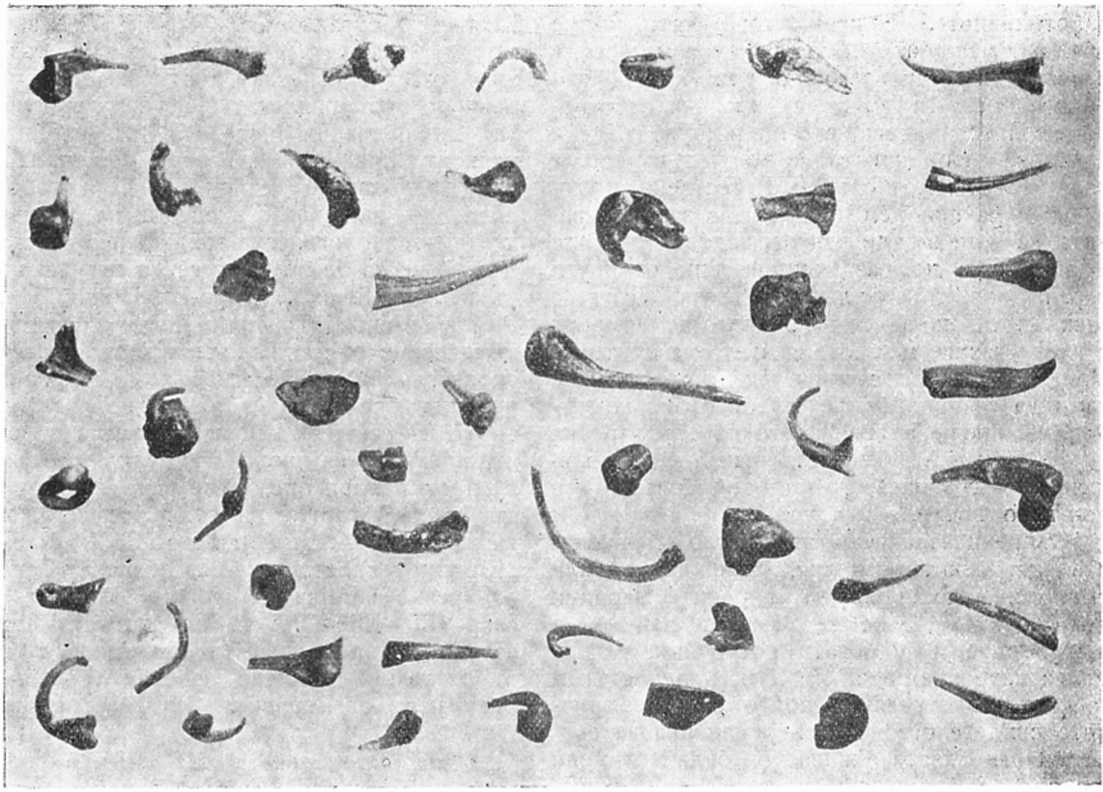

3 *Производствени отпадъци от стъкло*
Déchets provenant de la fabrication du verre

разкопки. Друго необходимо условие в подхода към решаването на въпроса е установяването на локалните особености във външните белези и в химическия състав на изделията от местна продукция. Само тогава ще можем да се ориентираме в стъкления материал, да отделим в него местните от вносните изделия и да пристъпим към решаването на различните въпроси.

Следователно само една предварителна и широка археологическа и химико-технологическа изследователска работа, неизвършена досега, ще създаде в бъдеще реалните предпоставки, въз основа на които ще може да се реши в цялата си пълнота проблемата за появата на стъкларството в средновековна България.

Тогава ще може да се види какво е в същност и отношението на местна почва между стъклото и керамичната глазура, която по състав представлява също така стъкло, макар и да има характер на спомагателен, а не на основен производствен материал; дали по-напред е била усвоена технологията на глазурите и глазираните керамични изделия, или технологията на стъклото и стъклените изделия, а оттук и разглеждането на керамичните глазури като предварителен етап в появата и развитието на стъкларството у нас. При сегашното състояние на познанията ни за двете производства такава последователност не може да се изтъкне. Тяхната едновременност обаче е очевидна. И едното, и другото производство съществуват в края на IX и през X в. Находките от глазирани керамични изделия и в Преслав, и в Плиска, и в Попина, и в други средновековни български центрове са характерни именно за това време.

Археологическите проучвания на стария Преслав, в развалините на който са открити единствените засега стъкларски производствени центрове, показват значителна употреба на стъкло. Фрагменти от стъкла за прозорци, стъклени съдове, накити и мозаични кубчета се намират често при разкопките. Те се откриват обаче и в Плиска, и в други ранносредновековни селища. Наблюденията, които направихме на една част от тях, показват допирни точки с материалите от работилниците.[1] Въпреки това, като имаме пред вид мащабите им, не е допустимо всички изделия да са произлезли от тях. По-вероятно е да е имало и други стъкларски работилници в Преслав, а така също и в други градски центрове, продукцията на които е задоволявала нуждите от стъкло. Естествено и логично е да приемем обаче, че в задоволяването на тези нужди известен дял са имали и внесените по различни пътища от други страни готови стъклени изделия. Друг е въпросът, доколко този предполагаем импорт е взел участие в задоволяването на нуждите. При сегашното състояние на въпроса може само да се предполага, че той е бил по-значителен преди възникването на стъкларския занаят у нас и в неговото начало и сравнително по-ограничен, стигащ до случаен — в по-късно време.

Въпреки наличието на местно производство стъклените изделия, изглежда, са били скъпи и недостъпни за широките народни маси. Фактът, че те се намират най-вече в по-големите и по-богати постройки, ги изтъква като предмети на лукса, недостъпен за крепостния селянин, който според изричното свидетелство на съвременника на епохата Йоан Екзарх е живял в „бедни сламени хижи . . .“.[2] Аналогична констатация е направена вече и по отношение на глазираните керамични съдове. От примерите на закърпване при тях с оловна смес Ж. Въжарова стига до заключението, че те са представлявали голяма ценност за населението през периода на средновековието.[3] Към това като още един показател ние ще прибавим и ограниченото приложение на глазурите не само по отношение на определени керамични типове, но и по отношение на целокупното керамично производство през IX и X в.

При проучването на материалите от Патлейнската работилница ние се основавахме преди всичко на външните им белези. По такъв начин тяхната химическа природа оставаше скрита. Тя можеше да бъде опозната само в резултат на едно цялостно и подробно химико-технологическо изучаване, което да обхване и огнеупорните, и стъклените материали. Тази задача ние можахме да изпълним при заводски условия[4] само частично и далеч незадоволително, поради което добитите данни са недостатъчни, за да се направят твърди и изчерпателни заключения. Доколкото обаче те дават процентното съдържание на основните компоненти, ние можем да отнесем по химическия му състав произведеното в работилницата стъкло към групата на натриево-калциево-силициевите стъкла. Този тип стъкла според М. А. Безбородов е съществувал от XV в. пр. н. е. до X в. от н. е. и е бил разпространен в страните на Изтока, Средиземно море и Рейнската област.[5] Ако едно бъдещо химико-технологическо проучване, в което ще трябва да се привлекат повече материали, затвърди предварителните резултати, въз основа на които правим тези изводи, можем да считаме за доказано, че Патлейнската работилница се е включвала в обсега на античната химико-технологическа традиция, която в продължение на близо двадесет и пет века се е запазила в Египет, Асиро-Вавилония, Индия, Рим и Византия. Това поразително сходство в химическия състав на стъклата от изброените страни, към които засега можем да причислим и нашата, се обяснява със съблюдаването на „някаква свещена рецепта“, съгласно която отношението на пясъка към алкалите е 1 : 3.[6]

Тези изводи ние бяхме вече направили и съобщили,[7] когато ни стана известна статията на М. А. Безбородов и М. Р. Маринов „Химико-технологическо изследване на стъкла от древнобългарските столици Плиска и Преслав (IX—XIII в.)“.[8] В нея двамата автори въз основа на химическите анализи на 13 къса от различни стъклени изделия (прозоречни стъкла, съдове, гривни и мозаични кубчета),

---

[1] Това се отнася най-вече за Патлейнската работилница и условно за работилницата в Селище, материалите от която още не са публикувани. Ние обаче имахме възможност да се ориентираме частично от допълнително намерените на мястото на разкопките отделни мозаични кубчета.

[2] Кр. Миятев, Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори, сп. Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 15.

[3] Ж. Въжарова, Славяно-българското селище край село Попина, Силистренско, София, 1956, стр. 59.

[4] Ръководството на „ДИП „Ст. Пеев“ в с. Белослав, Варненско, където предадохме някои материали за аналитично проучване, се отзова с желание на молбата ни. Ограниченото време, с което разполагахме обаче, трудността на силикатните анализи, произтичаща от тяхното бавно изпълнение, и напрегнатият производствен план на предприятието попречиха те да бъдат доведени докрай. Въпреки това приятно ни е да изкажем и тук благодарността си за направеното на инж. Г. Георгиев и инж. Ст. Йовев.

[5] М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956, стр. 90 и сл. Въз основа на подробно изучаване на химическия състав на древните стъкла от XV в. пр. н. е. до XIII в. от н. е. авторът стига до извода, че според главните си компоненти те принадлежат към два основни химически типа: натриево-калциево-силициев и калиево-калциево-силициев.

[6] Пак там, стр. 87 и 89. Това отношение е дадено и в асирийските клинописни таблици от VII в. пр. н. е.; и в Естествената история на Плиний Стари от I в. Съотношението на компонентите се изменя и става 1 : 2 едва в края на X и XI в., за което намираме и писмено известие в трактата на Теофил.

[7] Вж. тук, стр. 2, заб. 1.

[8] М. А. Безбародаў, М. Р. Марьінаў, Хіміка-тэхналагичнае даследаванне шкла з старажытнабалгарскіх сталіц Плiскі і Прэслава (IX—XIII ст.), ВАН БССР, серыя фізіка-тэхн. навук, № 4, Мінск, 1958, стр. 72—81. С тази статия се запознахме благодарение на др. В. Иванова, която ни я предостави за ползуване.

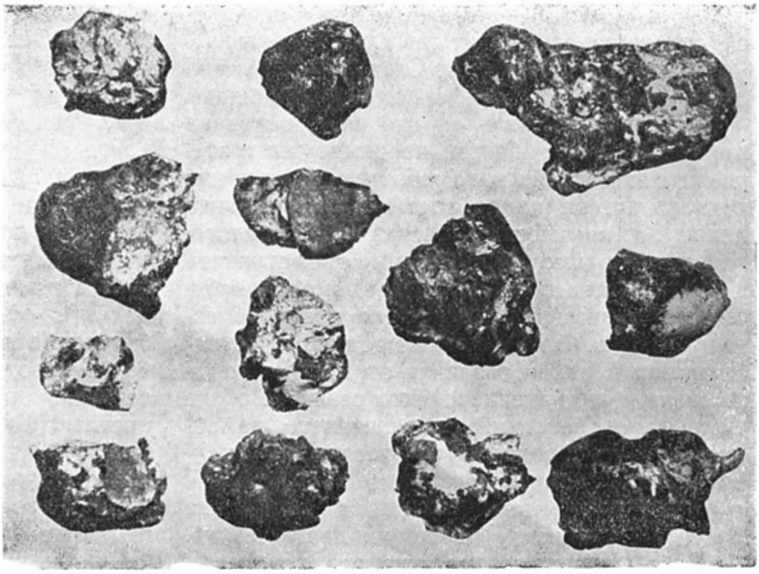

4 *Късчета от застинала стъклена топилка с твърди включения*
Fragments de pâte de verre refroidie avec des inclusions de corps solides

намерени в Плиска и Преслав, са стигнали преди нас до същите изводи.[1] Същевременно те установяват в четири от изследваните образеца повишено съдържание на манганов окис, което обясняват като локална особеност.[2]

Трябва да забележим обаче, че докато нашите изводи се отнасят до стъкла, които имат доказана местна изработка, изводите в посочената статия се отнасят до стъкла, произходът на които не е установен. Това, че те са намерени в развалините на Плиска и Преслав, не може да предреши въпроса за мястото на тяхната изработка, щом като приемаме, че тук са попаднали и вносни стъклени изделия от други страни, които сега се откриват наред с изделията от местен произход.[3] Следователно тези образци могат да принадлежат на едно от двете или едновременно на двете производства — местно и вносно, — още повече че техният химически състав сочи на една обща рецепта. Въз основа на това ние считаме, че да се назовават изследваните от авторите стъкла и изделия „древнобългарски" и „български"[4] и да се правят въз основа на тях изводи за сметка на българското стъкларство е научно погрешно или най-малкото прибързано. Нашето мнение е, че изучаването на особеностите, присъщи на местната продукция, ще трябва да започне от сигурен материал, какъвто засега ни предлагат само двете преславски работилници.

С причисляването на местното стъкло към типа на натриево-калциево-силициевите пред нас изниква въпросът за един от неговите основни компоненти. По какъв начин е бил въведен натриевият окис? Дали за целта е използувана домашна суровина, или такава е била набавяна отвън? Обикновено в античността и ранното средновековие, почти до X в., в различните страни са употребявали калцинирана сода, която се среща като естествен продукт във водата на някои езера, или пепел от морски растения, която е богата на натриеви соли. Доколко българските стъклари, които, изглежда, са се намирали под влияние на античната технологическа традиция, са успели да подменят тези вносни суровини с местни, е трудно да се установи. Ще забележим обаче, че и тази проблема е била може би сравнително лесно разрешена, ако мнението на Нойман, че в Тракия и Македония е имало природна сода, от която са се ползували римските стъклари, е вярно.[5]

Подмяната на естествената сода и пепелта от морски растения с дървесинна пепел (поташ) довела около X—XI в. до изменение в химическия състав на стъклото. Появяват се калиево-калциево-силициевите стъкла. Това рязко изменение в химическия състав на стъклото се обяснява с голямото съдържание на калиеви соли и повече калциеви съединения в дървесинната пепел.[6] Дали тази нова технология е била усвоена и приложена на практика в България, при оскъдните експериментални данни в момента не може да се установи.

Остава да се спрем и на въпроса, откъде са дошли знанието и умението да се произвежда и формува стъклото. Неговата хилядолетна история, високата техника на изделията

[1] М. Безбародаў, М. Марьінаў, ц.с., стр.79.

[2] Пак там, стр. 79 и сл.

[3] Вж. тук, стр. 5 и сл.; също М. Безбародаў М. Марьінаў, ц. с., стр. 74.

[4] М. Безбародаў, М. Марьінаў, ц. с., стр. 74, 79 и др.

[5] B. Neumann, Antike Gläser, ihre Zusammensetzung und Färbung, Zeitschrift für angewandte Chemie, 38, 1925, стр. 778; по М. А. Безбородов, Стеклоделие в древней Руси, Минск, 1956, стр. 49.

[6] М. А. Безбородов, ц. с., стр. 254 и сл.

и аналогиите с по-близки и далечни стъкларски центрове изключват мисълта за оригинално българско творчество. Следователно стъкларството у нас се явява под чуждо влияние.

Предварителните наблюдения, основани върху външните белези предимно на материалите от Патлейнската работилница, на някои технологически подробности и на непълните данни за химическия състав на стъклото, водят до близки успоредици със страните в източната част на Средиземноморския басейн и Средна Азия. Естествено в еднообразната по тип и назначение продукция се наблюдават и някои различия от гледна точка на стила и изпълнението. Това различие обаче отразява особеностите в развитието на изкуството и народното творчество в отделните страни и през различните епохи.[1]

Тук изниква въпросът и за ролята на местните традиции от предходната епоха. Наистина досега не са открити конкретни следи от стъкларско производство в българските земи през античността, но често намираните стъклени изделия подсказват мисълта за неговото съществуване. Не могат обаче да се набележат сега преки и сигурни връзки между местното антично и българското средновековно стъкларство, на които да се отдаде изцяло и безусловно търсеното влияние без чуждо посредничество. Ето защо, като отчитаме водещата роля на Византия в развитието на стъкларството през ранното средновековие и при конкретната историческа обстановка, ние сме склонни да допуснем като най-вероятно, че знанието и умението да се добива и обработва стъклото са предадени на нашите средновековни стъклари чрез Византия. Едно бъдещо изследване, към което ще трябва да се привлекат повече материали, несъмнено ще уточни или поправи това ни предположение.

Както показаха поставените и разгледани в тази статия въпроси, макар и нерешени в своята цялост, археологическият материал и данните от него имат голямо значение за българското стъкларство. Именно те доказват, че производството на стъкло у нас е съществувало още в края на IX и X в., и с това поставят България на първо място не само между всички славянски, но и между редица европейски страни.

Тяхното научно значение обаче нараства и поради това че те дават допълнителни данни за характера на българския град през ранното средновековие, като разкриват още една, непозната досега страница от неговия икономически живот. Прибавя се още един белег в подкрепа на налагащото се в последно време правилно разбиране за стопанския облик на града от тази епоха.

В крайна сметка те разширяват и обема на материалната култура от времето на Първата българска държава и сочат убедително на нейното високо равнище.

---

[1] Большая советская энциклопедия, т. 40, стр. 572.

Бележки към някои буквени знаци и съкращения върху монетите на Палеолозите

СТОЯН МАСЛЕВ

Монетите на византийските императори от династията на Палеолозите съдържат още редица по-малки или по-големи загадки за нумизматите. Това са, на първо място, загадки, които затрудняват класирането на монетите, и, второ, редица буквени знаци и съкращения, които се явяват върху малък брой или единични монети, дошли до нас, и все още не са намерили по наше мнение задоволително обяснение. В настоящата статия ние ще се спрем само на някои случаи, при които разполагаме с добри репродукции и при които сме успели по наша преценка да намерим по-правдоподобно разрешение на въпросите. Ние не можем да обхванем всички случаи и поради това че книжнината по тази материя у нас не е пълна.

I

Върху един тип монети от Михаил VIII Палеолог е изобразена на опакото Богородица, седяща на трон, с медальон, представляващ Исус Христос. Надписът гласи $\begin{matrix}\overline{\text{M-P}} - [\overline{\Theta\text{V}}] \\ \text{K} - \text{Я}\end{matrix}$.[1] Wroth не е дал никакво обяснение на тези букви. При една находка от бронзови монети от Арта (Епир), описани от Mattingly,[1] се намира един друг тип монети, сечени от Михаил VIII, върху чиято опака страна е изобразен бюстът на Христос и надписът гласи:

---

[1] W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, London, 1908, табл. LXXIV, 3, стр. 609—610. Това съчинение цитираме по-долу съкратено BMC.

$\overline{\text{IC}}$ — $\overline{\text{XC}}$
K — Λ
или K — ꓘ.

При друга монета, пак от находката в Арта, надписът от двете страни на Христос е обаче ясен и гласи: K — ꓘ.[2] Wroth също е публикувал една монета от този тип, но чете надписа върху опакото като $\begin{matrix}\overline{\text{IC}} - \overline{\text{XC}}\\ \text{K} - \Lambda\end{matrix}$.[3]

Необходимо е обаче да отбележим, че горната част от полето вдясно от Христос е съвършено сплескана, така че буквите $\overline{\text{XC}}$ съвсем не личат, а по всяка вероятност и очертанията във вид на буквата Λ не представляват цяла буква. Това предположение става още по-вероятно, като се вземе пред вид, че тези очертания са в значително по-малък размер от буквата K от лявата страна на изображението на Христос. Ето защо ние допускаме, че горната част на буквата е била също сплескана и че тя е била също K.

Въпросът за тълкуването конкретно на буквите K — ꓘ, доколкото ни е известно, не е поставян досега в нумизматическата книжнина. Има само по-общи бележки, които, както ще покажем по-долу, не ни дават правилна насока за тяхното обяснение. Известна аналогия към занимаващия ни случай ние виждаме в употребата на буквите B — ꓭ към изображения на Богородица и Исус Христос върху монети както от Михаил VIII, така и от Андроник II и Андроник III. Така надписът върху опакото на една бронзова монета от Михаил VIII с изображение на седяща Богородица, която държи в ръцете си Христос, гласи: $\begin{matrix}[\overline{\text{M-P}}] - \overline{\Theta\text{V}}\\ \text{B} - \text{ꓭ}\end{matrix}$.[4] Goodacre описва една сребърна монета на Андроник II със същото изображение и надпис само B — ꓭ.[5] Надписът върху опакото на една сребърна монета от Андроник III с изображение на Христос, седнал на трон, е също $\begin{matrix}\overline{\text{IC}} - \overline{\text{XC}}\\ \text{ꓭ} - \text{B}\end{matrix}$.[6]

Едва ли може да има някакво колебание, че буквите B — ꓭ или Ɛ — B се отнасят до Христос както върху монетите, върху които е изобразен сам, така и върху монетите, където е представен в ръцете на Богородица. Значението на буквите B — ꓭ във всички случаи е следователно *βασιλεὺς βασιλέων*. Така стои, изцяло написан, надписът върху монети от Йоан Цимисхи (969—976) и други императори след него или в латинската му форма rex regnantium върху монетите от същите и други императори.[7] При такова тълкуване на буквите B — ꓭ лесно е да се схване и значението на буквите K — ꓘ. Те се отнасят без съмнение до изображението на Исус Христос, било сам или в ръцете на Богородица, и представляват инициалите на думите *κύριος κυρίων*. Изразът *κύριος κυρίων* се среща в църковните книги и е сходен с израза *βασιλεὺς βασιλέων*.[8]

II

Върху опакото на един тип монети от Михаил VIII Палеолог е изобразена крилата мъжка фигура, за която Wroth предполага, че е може би архангел Михаил, който се среща върху други типове монети от същия император.[9] От двете страни на фигурата, в долния ѝ край, се намират буквите Γ и Λ. Wroth се досеща, че с тези букви би могло да бъде означено и името на архангел Гаврил, но, като взема пред вид обстоятелството, че обичайното изображение върху монетите от този император е това на архангел Михаил, той смята, че буквите ΓΛ могат да бъдат само знаци на монетния двор, т. е. такива, каквито се срещали и върху други монети от Михаил VIII и неговия приемник Андроник II.[10] За съществуването на такива знаци през епохата на Палеолозите пишат още H. Longuet по повод на буквата Γ върху опакото на публикувана от него монета с изображенията на Ана Савойска и Йоан V Палеолог (1341—1391)[11] и Т. Герасимов[12] по повод на буквата П върху лицевата страна на публикувана от него монета с изображения на Андроник III и Христос и буквите Γ и K върху опакото на същата монета от двете страни на фигурите на Ана Савойска и Йоан V Палеолог. Докато обаче Longuet твърди, че това са марки на ателието или работилницата за сечене на монетите, Герасимов смята, че те представляват знаци на гравьора на монетите или на чиновниците, натоварени да контролират сеченето на монетите. Герасимов се е постарал при това да подкрепи своето твърдение с примери. Както твърдението на Wroth, така и твърденията на Longuet и Герасимов са обаче неубедителни. Традицията за означаване на монетните дворове отдавна е била прекъсната във Византия, пък и доколкото е съществувала в ранния ѝ период, тя се е състояла в това, че са били означавани градовете чрез съкращения като CON, ΘЄC, NIKO и др. за градовете *Κωνσταντινούπολις*, *Θεσσαλονίκη*, *Νικομήδεια* и др. и монетните дворове с букви от А до I с цифрово значение от 1 до 10.[1] Отбелязването на имена на каквито и да е чиновници или гравьори не е известно във византийската нумизматика. Пък и какво ли е могло да се разбере от една или две букви за името на чиновника? Примерите, които дава Герасимов, както ще видим по-нататък, не могат да подкрепят неговото твърдение. Обяснението на занимаващите ни букви или буквени съчетания трябва да се търси според нас в друга посока, а именно във връзка с изображенията върху монетите. Вървейки по този път, ние ще покажем и по-нататък, че обясненията са по-лесно намираеми. Ето защо ние смятаме, че в дадения случай буквите Г и Λ от двете страни на архангела трябва да се свържат именно с изображението и да се тълкуват като неговото име *Γ(ΑΒΡΑΗ)Λ*. Отсъствието на всеки друг надпис към изображението е също важно съображение за отнасянето на това съкращение към изображението.

---

[1] Num. Chron., 1923, стр. 31 и сл.

[2] Срв. H. Goodacre, A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire, London, 1957, стр. 318.

[3] BMC, LXXIV, 4, стр. 610.

[4] Пак там, 5, стр. 611.

[5] Goodacre, Handbook of the Coinage, стр. 330.

[6] BMC, LXXVI, 4, стр. 629.

[7] Срв. e. g. BMC, LIV, 10 и сл., стр. 474 и сл. Прави впечатление, че Wroth не дава в своите показалци на надписите буквите B — ꓭ във връзка със съкращението $\overline{\text{IC}}$ — $\overline{\text{XC}}$ или дори с $\overline{\text{M-P}}$ — $\overline{\Theta\text{V}}$, както и буквите K — ꓘ във връзка със същите съкращения. Това обстоятелство показва, мислим ние, че той не е бил сигурен в съществуването на такава връзка.

[8] Срв. например *Ἀποκάλυψις Ἰωάννου*, 17, 14 и 19, 16.

[9] BMC, LXXIV, 8, стр. 612.

[10] BMC, стр. 612, No. 3.

[11] H. Longuet, Notes de numismatique byzantine Rev. num., Ve série, II, 1938, табл. II, nº 22, стр. 19.

[12] Т. Герасимов, Неиздадени монети от Палеолозите, Разкопки и проучвания, IV, 1950, стр. 36, обр. 11.

III

Сравнително по-голямо изобилие и разнообразие от буквени знаци е отбелязано досега върху някои типове монети от времето на Андроник II (1282—1328). Така върху опакото на златните монети с изображения на градски стени и всред тях на молеща се Богородица надписите според четенето на Wroth гласят: 1) [C ?] — ZC;[2] 2) B — X (буквите са разположени между кулите на градските стени);[3] 3) A — $\overset{\wedge}{\Pi}$;[4] 4) K — N;[5] 5) C — Z [C или П ?][6] и 6) $\overset{\epsilon}{\Phi}$ — AB.[7]

Към първия надпис трябва да забележим, че очертанията на буквата C не личат ясно върху репродукцията и може да се мисли и за друга буква, а след нея има следи от втора буква, която е също така неясна.

Към петия надпис имаме да забележим, че буквата C не е самостоятелна, но е свързана с друга буква отпред, която е обаче отчасти сплескана; под буквата C се чете твърде добре буквата K, което нещо не е забелязал Wroth. От дясната страна на фигурата на Богородица ясно се четат буквите $\genfrac{}{}{0pt}{}{\Pi}{N}$.

Към четенето на шестия надпис от Wroth имаме също една бележка, а именно, че пред буквата Є е имало още една буква, част от която се вижда твърде ясно.

Имайки пред вид, че надписите върху византийските монети изобщо и частно от тази епоха се отнасят предимно или до изображенията, или представляват invocatio към изобразените светии за покровителство над императора, ние смятаме, че и в тези случаи трябва да се направят всички опити те да бъдат обяснени в такъв смисъл.

Петият надпис, като се вземат под внимание нашите бележки, е най-лесен за обяснение. Наличността на буквите KọC — NП ни навежда сигурно, струва ни се, към четенето на името на столичния град — *Κωνσταντινούπολις*, — чиито стени са изобразени върху монетата. Изхождайки от това четене на петия надпис, не е трудно да се схване, че и първият, и четвъртият надпис са от същия тип.

Третият надпис (A — $\overset{\wedge}{\Pi}$) ни се струва не по-труден за тълкуване от епиграфска гледна точка като името на града Одрин — *Ἀδριανούπολις*. Появата обаче на изображение на крепостните стени на този град върху монети от тази епоха се явява на пръв поглед необяснимо, особено като се има пред вид обстоятелството, че крепостните стени на Цариград са били изобразявани върху монетите по повод и за спомен на освобождаването му от властта на латинците. Трябва обаче да се отбележи, че с изобразяването на Богородица и младенеца Христос всред градските стени на Цариград се е давал израз и на молбата към тях за покровителстване на столицата. И тъкмо този смисъл на изображението върху занимаващия ни тип монети е станал, изглежда, при приемниците на Михаил VIII господствуващ и е породил появата на изображение на крепостните стени на Одрин с образа на Богородица всред тях. За обясняване смисъла на появата на крепостните стени на Одрин върху някои монети е необходимо да припомним следните обстоятелства: Когато Михаил IX се намирал на път за Одрин (1303), за да се опълчи срещу българите, разбрал, че армията му търпи лишения и не е добре въоръжена. Затова той изпратил от гр. Виза в Цариград много от сребърните и златните съдове, които взел със себе си и по-голямата част от които са били донесени от съпругата му Мария като зестра, за да бъдат отсечени от тях монети, с които да задоволи нуждите на войските си.[1] След това той се установил за продължително време в Одрин, за да води борбата срещу Тодор-Светослав (1300—1322).[2] Колко е било нараснало значението на Одрин по това време, личи и от факта, че през време на дългогодишния бунт на Андроник Млади срещу Андроник Стари, който е траял с малки прекъсвания от 1321 до 1328 г., Одрин е бил столица на Андроник Млади.[3]

---

[1] Срв. BMC, vol. I, стр. XCIX.

[2] BMC, LXXIV, 10, стр. 615. Бихме искали да отбележим, че върху опакото на тази монета не виждаме нито следи, нито възможност за съществуването на съкращението $[\overline{M\text{-}P}] — \overline{\theta V}$, както чете Wroth. Това съкращение не се среща и върху другите монети от този тип.

[3] Пак там, 12, стр. 616.

[4] Пак там, 15, стр. 618.

[5] Пак там, 16, стр. 619.

[6] Пак там, 18, стр. 619.

[7] BMC, LXXV, 1, стр. 620.

Шестият надпис представлява по всяка вероятност invocatio към Богородица за покровителство. Ние предполагаме, че това е така, защото не можем да го свържем нито с изображението на Богородица, нито с името на някой по-значителен град. Изхождайки от това предположение, ние смятаме за най-вероятно, че надписът трябва да се чете [Θ](*εοτόκ*)*ε φύλασσε ᾿Α*(*νδρονίκους*) *β*(*ασιλεῖς*). Ние смятаме, че молбата е отправена за покровителство и над двамата Андрониковци, Андроник II и Андроник III, и следователно трябва да се отнесе към тях, а не към Андроник II и Михаил IX, както е направил това Wroth. Естествено в класификацията на тези монети засега не можем да претендираме за пълна сигурност.

Би могло да се мисли и за четенето *φ*(*ύλασσ*)*ε ᾿Α*(*νδρονίκους*) *β*(*ασιλεῖς*), но такова изречение без обръщение едва ли е за предпочитане.

Най-голяма трудност за тълкуване представлява вторият надпис (B — X), защото не се среща в други открити досега монети. Wroth, като сочи на една монета, описана от Sabatier,[4] със същите изображения и надписи с изключение на този върху опакото между кулите на градските стени, състоящ се от буквите B — Λ, отхвърля предположението на Sabatier, че се отнасят към Богородица Влахернитиса. Той допуска, че те са имали същия смисъл като другите такива букви от златните емисии на Михаил VIII и Андроник II, а именно, че са представлявали марки на монетния двор.[5]

Ние показахме, че тълкуването на редица буквени знаци от страна на Wroth не е задоволително. В разглеждания случай той също едва ли ще е прав, като отхвърля четенето на буквите B — Λ от Sabatier като *Βλαχερνίτισσα*. Нещо повече, именно монетата, публикувана от него с буквите B — X, показва основателността на тълкуването на Sabatier.

Така както буквите B — X са поместени на монетата от Британския музей между изображенията на кулите на градските стени, би могло да се помисли, че се касае за наименование на византийската столица (*βασιλεύουσα*), придружено с епитет или определение. Нашите усилия да намерим нещо подходящо в това направление останаха обаче без успех.[6] Едва ли може също да се допусне тълкуването на буквите B — X като invocatio, при което буквата B може да се чете като *βοήθει*, поради трудността буквата X да се отнесе към някое от изображенията. Ето защо най-вероятно ни изглежда, че тези букви са били свързани с изображението на Богородица Влахернитиса, както е представена и върху занимаващите ни монети.

Известно е, че Богородица е била покровителка на Цариград per excellentiam, защото във влахернските църкви са се пазели според преданието плащеницата и омофорът ѝ.[7] От особена важност за нашия случай са обаче аналогиите, които срещаме върху някои монети от Константин IX Мономах (1042—1055) и Теодора (1055—1056). Върху опакото на някои монети, сечени от тези византийски императори, е представена молещата се Богородица; надписът от двете ѝ страни гласи: M-P — ΘV, а надписът по горната част на периферията на монетите — *H ΒΛΑΧΕΡ—NITICA*.[8] Тези аналогии и наличието на различни буквени съчетания ВΛ и ВХ, които могат да представляват съкращения на едно и също име, ни дават достатъчно основание да ги разглеждаме като съкращение на атрибута на Богородица — *Βλαχερνίτισσα*.

---

[1] Georg. Pachymeres, De Michaele et Andronico Palaeologis, II, 446_{13} ss.

[2] G. Schlumberger, Expédition des „Almugavares“ ou routiers catalans en Orient de l'an 1302 à l'an 1311, Paris, 1902, стр. 146.

[3] Срв. Т. Флоринский, Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века, вып. I, СПб., 1882, стр. 10.

[4] J. Sabatier, Description générale des monnaies byzantines, Paris, 1862, II, стр. 249, n⁰ 4.

[5] BMC, II, стр. 616, No. I.

[6] За наименованията на Цариград срв. C. du Fresne du Cange, Constantinopolis christiana, Venetiis, 1729, стр. 33 и сл.

[7] Срв. J. Ebersolt, Sanctuaires de Byzance, Paris, 1921, стр. 44 и сл.

[8] Sabatier, II, табл. XLIX, 12, стр. 159; BMC, LIX, 5, стр. 503, и LX, 5, стр. 506—507; G. Schlumberger, Mélanges d'Archéologie Byzantine, Paris, 1895, стр. 311 и сл.; Н. П. Лихачев, Историческое значение итало-греческой иконописи, изображения Богоматери в произведениях итало-греческих иконописцев и их влияние на композиции некоторых прославленных русских икон, СПб., 1911, стр. 51, рис. 74.

IV

Твърде голяма трудност за обяснение представляват и някои буквени знаци върху монети от Андроник III (1328—1341). Така върху лицевата страна на една монета, публикувана от Longuet, е изобразен императорът, коленичещ пред Христос. Надписът гласи: A|ΔP|NI|KO|C — $\overline{\text{IC}}$ $\underset{\text{C}}{\overline{\text{X}}}$. Върху опакото са изобразени императрицата Ана Савойска вляво и Йоан V Палеолог вдясно; от лявата страна на фигурата на Ана може да се чете върху репродукцията надписът $\overset{\text{A}}{\underset{\text{A}}{\text{N}}}$, а между главите на Ана и Йоан V — IѠ. От лявата страна на фигурата на Ана Савойска се намира и едра буква Г. Longuet във връзка с тази буква изказва мнението, че тя, както и другите такива знаци върху монети от тази епоха, представлявала марка на ателието или на работилницата за сечене на монети.[1]

Върху друга, публикувана от Герасимов, монета от същия император Андроник III със същите изображения срещаме обаче освен обикновените надписи *(A)NΔPONIKOC* — $\overline{\mathit{IC}}$ $\overline{\mathit{XC}}$ и *ANNA* — *IѠ* едра буква П върху лицевата страна отдясно на фигурата на Христос и едри букви Г и К от двете страни на изображенията върху опаката страна. За тези букви Герасимов допуска, както споменахме, че са знаци на гравьора на монетите или на чиновници, натоварени да контролират отсичането на монетите.[2]

След като по-горе показахме, че някои от случаите, на които се позовават Wroth, Longuet и Герасимов, не могат да бъдат използувани за потвърждаване на техните предположения, защото трябва да се тълкуват другояче, ние искаме да обърнем внимание върху обстоятелството, че публикуваната от Герасимов монета сама по себе си е достатъчна да опровергае техните тълкувания.

За правилното обяснение на тези букви трябва обаче предварително да се реши въпросът, дали тези монети са сечени от Андроник III в края на живота му, или представляват възпоменателни монети, сечени от Йоан V и Ана Савойска след смъртта на Андроник III, за да покажат легитимното право на Йоан V върху престола в борбата му срещу узурпатора Йоан VI Кантакузин.

Както е известно, T. Bertelè, който публикува за пръв път по-голямо количество от такива монети, допуска и двете възможности.[3] Longuet,[4] Fr. Dölger[5] и V. Laurent[6] се обявяват обаче решително в полза на втората възможност, а именно да са сечени след смъртта на Андроник III. Те се обосновават с обстоятелството, че Йоан V не е имал право да бъде представян на монетите с корона преди коронацията си, която е станала на 19 ноември 1341 г., т. е. пет месеца след смъртта на баща си. H. Goodacre[7] и Т. Герасимов[8] защищават, напротив, становището, че те са сечени в последните дни на болния Андроник III, който е искал да представи на поданиците си своя легитимен приемник, както и майката на Йоан V, която е трябвало съгласно установената вече практика да възглави евентуално регентството поради непълнолетието му.

Без да се спираме подробно на аргументите за и против едната и другата хипотеза, защото сме сторили вече това в една друга своя непубликувана още статия, ние искаме да изтъкнем, че според нас вероятността тези монети да са били сечени преди смъртта на Андроник III е по-голяма. При такова решение на този въпрос се улеснява и обяснението на занимаващите ни тук букви. Така буквата П върху лицевата страна на публикуваната от Герасимов монета едва ли ще означава нещо друго освен *Παλαιολόγος* защото се намира на мястото, където върху други монети стои именно този надпис. Буквата Г трябва да се чете по всяка вероятност като *γαμετή*, т. е. съпруга, а буквата К — като *κληρονόμος* и в такъв случай надписът върху опакото на монетата ще гласи: *Ἄννα γαμετή — Ἰωάννης κληρονόμος*. Този надпис би ни се видял на пръв поглед съвършено странен поради въвеждането във византийската нумизматика на понятия, неупотребявани дотогава в официалното титулуване на членовете на императорското семейство. В действителност ние имаме обаче прецеденти с въвеждането на термини, които не принадлежат към официалната титулатура на изобразените върху монетите лица. Такива са например термините *πάππος, πατήρ, υἱός, ἔγγονος* и *μήτηρ,* които се срещат върху монетите от времето на Сирийската династия. Освен това сходството между термините *γαμετή*, от една страна, и *πάππος*, *πατήρ* и пр., от друга страна, се състои и в това, че те изразяват семейната връзка между управляващия император и другите лица, изобразени върху монетите. Трябва още да подчертаем, че думата *γαμετή* се среща твърде често наред с думата *σύζυγος* за означение на съпругата на императора, и то, доколкото ние го схващаме, в по-почтителна форма. Думата *κληρονόμος*, която означава „наследник“, както и думите *κληρονομέω* и *κληρονομία* се срещат много често в повествователните извори в смисъл на „престолонаследник“, „наследявам престол“ и „престолонаследие“. Ето защо ние смятаме, че с понятието *κληρονόμος* се е целяло да се изрази не по-малко ясно реалното отношение на императора-самодържец към държавната власт с оглед на установения династически принцип в престолонаследието. Естествено е, че преди коронацията Йоан V Палеолог не е могъл да бъде титулуван нито *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ*, нито *δεσπότης*, но от особена важност в нашия случай е обстоятелството, че през епохата на Палеолозите провъзгласяването за *βασιλεύς* е могло да стане преди коронацията, когато е станало провъзгласяването за *βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ*.[1]

---

[1] H. Longuet, Notes de numismatique byzantine, Rev. num., Ve série, II, 1938, стр. 19.

[2] Т. Герасимов, Неиздадени монети от Палеолозите, стр. 36.

[3] T. Bertelè, Monete e Sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bisanzio, Roma, 1937, стр. 63.

[4] H. Longuet, Le monnayage de Jean VI Cantacuzène, Rev. num., IVe série, 36, 1933, стр. 135—148.

[5] Byz. Zeitschrift, 38, 1938, стр. 193—195.

[6] Echo d'Orient, 37, 1938, стр. 462 и сл.

[7] H. Goodacre, A nomisma of Andronicos III, Anna and John, Num. Chron., Fift series, XV, 1935, стр. 232—240, и напоследък във второто издание на наръчника по византийска нумизматика „A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire", London, 1957, стр. 336.

[8] Т. Герасимов, Неиздадени монети от Палеолозите, стр. 37.

Нашето тълкуване на буквите П, Г и К върху публикуваната от Герасимов монета улеснява и обяснението на появата само на едната буква Г върху монетата, публикувана от Longuet. Според това тълкуване буквите, респективно съответните термини, не са свързани помежду си, та са могли да бъдат поставяни независимо една от друга. Те са свързани с имената на изобразените лица, което е a priori най-вероятно, но в незадължителна връзка. Накрая искаме да отбележим, че тези съкращения едва ли са били по-малко ясни, отколкото тези върху монетите на Лъв IV (775—780) и Константин VI (780—797).

---

[1] Срв. F. Dölger, Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michael Palaiologos, Festschrift Eichmann (1940), стр. 186, и G. Ostrogorsky, Bemerkungen zum byzantinischen Staatsrecht der Komnenenzeit, Südost — Forschungen, 8, 1943, стр. 267.

Материали и съобщения

Принос към средновековната българска пластика

ЯНКА НИКОЛОВА

През април 1957 г. при изкопните работи за прокарване на алеи в новостроящия се парк на хълма „Света гора“ в Търново, на северния склон (обр. 1), бяха намерени три скулптурни глави, издялани от мек варовик. Те представляват глави на духовни лица с индивидуални черти на лицето и различно покривало на главата.

1. Глава на мъж — анфас. Инв. № 1652, Търновски окръжен музей. Обр. 2*а*. Вис. 14 см, шир. 9,5 см. Очите са вдълбани под дебели вежди, представени твърде изразително. Носът отчупен. Устата и брадата изтрити. От запазените части се вижда, че лицето е било продълговато, изпито, с голяма кръгла брада и дълги мустаци. Двете уши са поставени несиметрично и са твърде малки по отношение на главата. Обр. 2*б*. Косата се спуска зад ушите и ниско в тила е завита на руло. Обр. 2*в*. На главата е поставена кръгла дълбока шапка (калимявка[1]), висока 7 см.

2. Глава на мъж. Инв. № 1651. Вис. 11,5 см, шир. 10 см. Обр. 3*а*. Дясната страна на лицето изтрита. По-добре е запазена лявата половина — окото, ухото и горната част на носа. Долната част на носа и устата очукани. Брадата е овална, подстри-

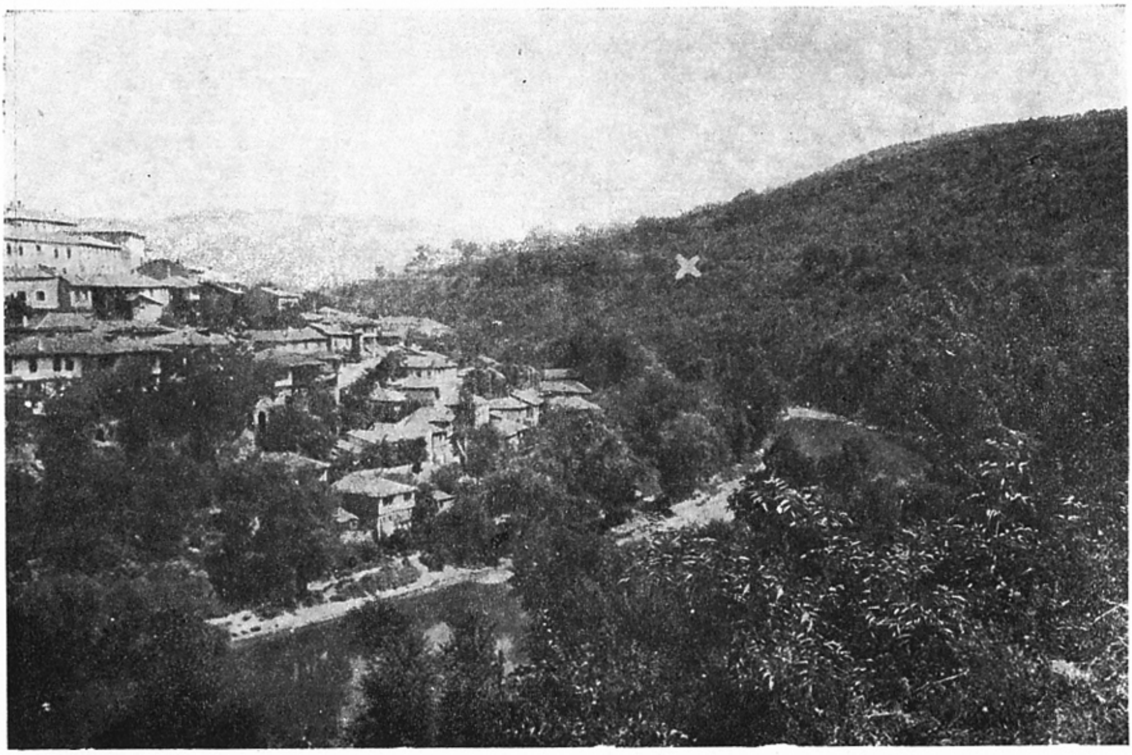

1 *Общ изглед на Търново. Мястото, гдето са намерени главите, е означено със знака X*
Vue générale de Tirnovo. L'endroit où les têtes ont été découvertes est indiqué avec un X

---

[1] Нестеровский Епифаний, Литургика или наука за богослужението на православната църква. 1931, стр. 320.

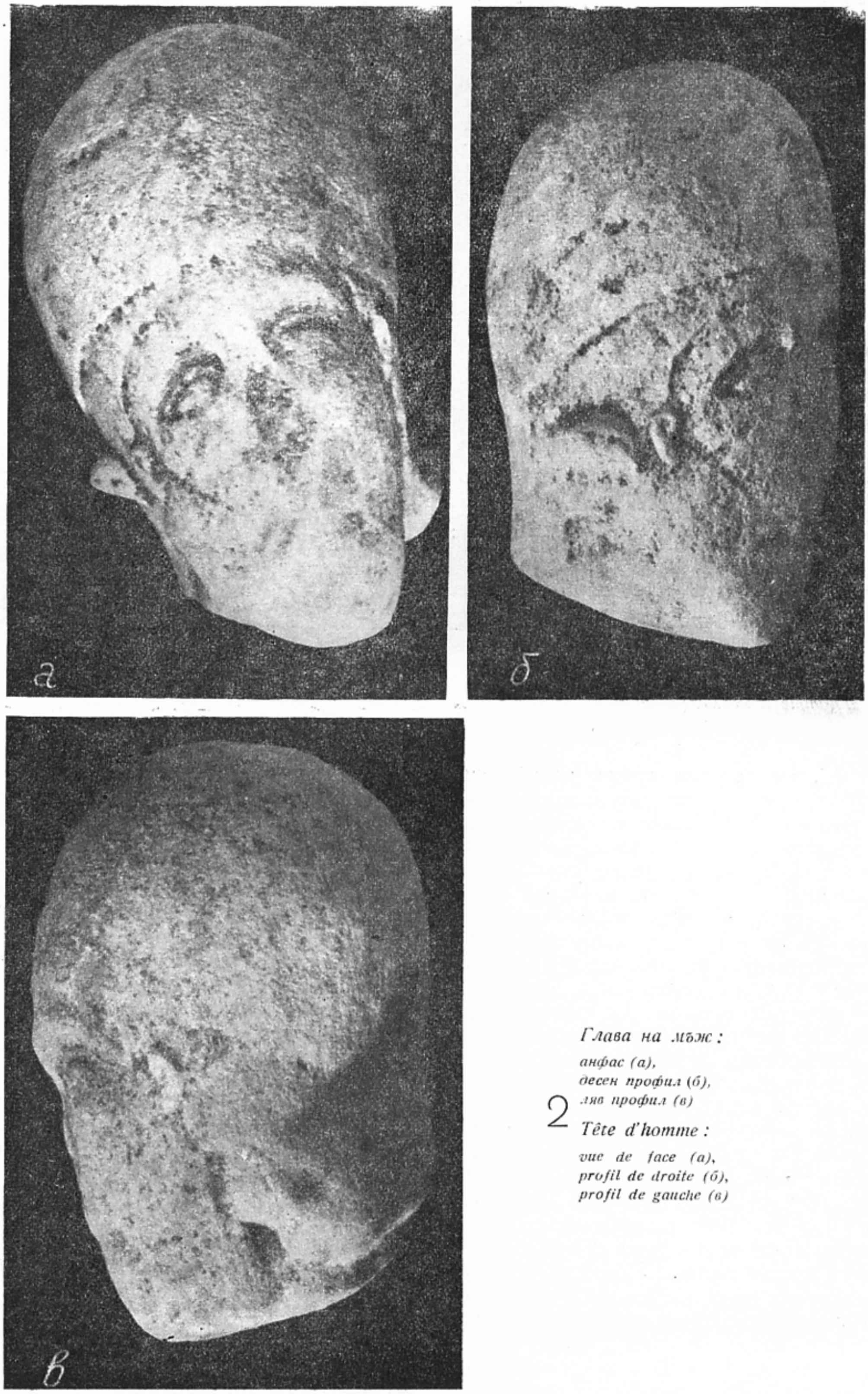

2 *Глава на мъж:*
анфас (а),
десен профил (б),
ляв профил (в)

Tête d'homme:
vue de face (а),
profil de droite (б),
profil de gauche (в)

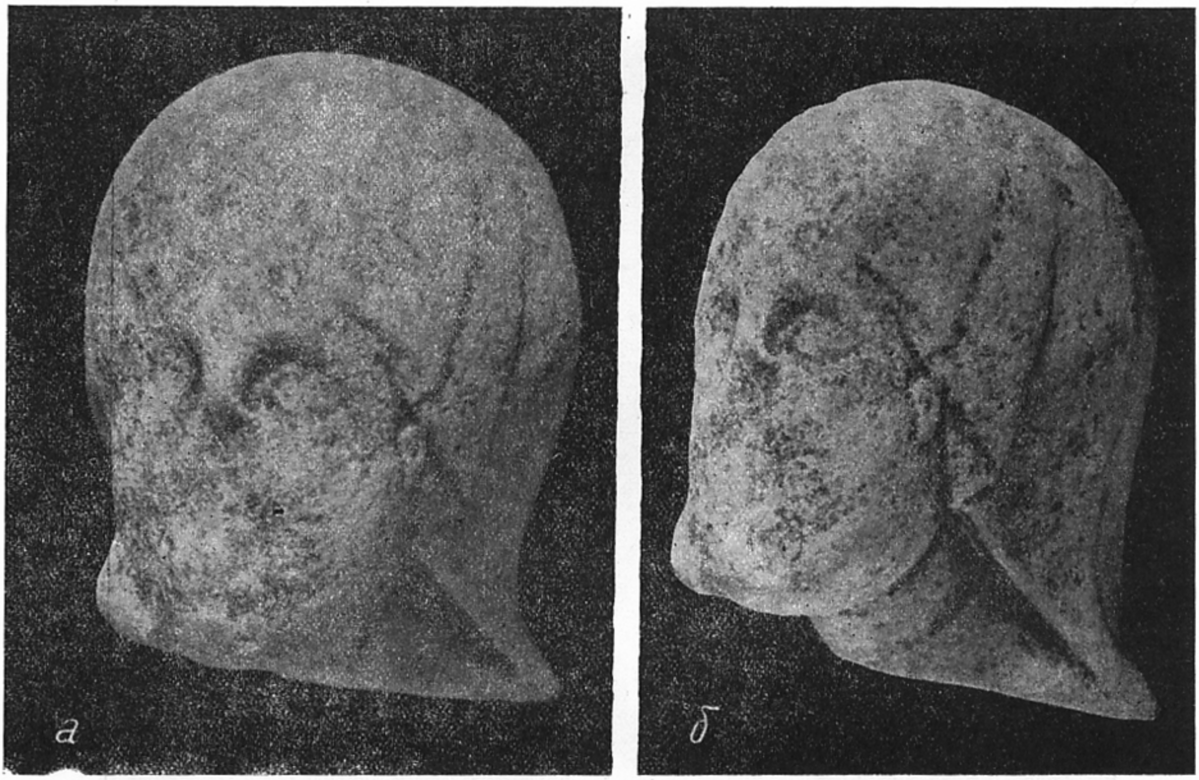

3 *Глава на мъж с кукул (а—б)*
Tête d'homme à κύκλος (а—б)

гана ниско, от дясната страна надебелена. Главата е покрита почти до веждите с кукул,[1] който е поставен направо върху главата. Кукулът образува от лявата страна на главата три дълбоки дипли и се спуска към плещите. Обр. 3*б*. От дясната страна под брадата се провира шнур, който е свързан с кукула. Неговото предназначение е било да придържа кукула към главата. Вляво край шията се вижда очертание на дрехата. Тя е с висока права яка, която обхваща цялата шия и се издига високо до брадата. Яката е широка 1 см и се отделя от дрехата с дълбок ръб. Дрехата е гладка в горната си част, прилепнала към тялото.

3. Глава на жена. Инв. № 1650. Вис. 12,5 см, шир. 10 см. Обр. 4*а*. Носът, устата и брадата отчупени. Две големи, дълбоко хлътнали очи придават особена изразителност на лицето. Запазената лява половина на лицето показва, че то е имало овална форма и е било без брада. Косата е сресана по средата на път. От дясната страна се спуска гладко към раменете, а от лявата е разделена на четири снопчета, между които са втикнати пръстите на лявата ръка. Обр. 4*б*. Представен е момент, когато фигурата реше косата си. Палецът на ръката е леко подвит към дланта, а малкият пръст, неестествено удължен, леко докосва брадата и с върха си опира шията. Цялата глава е наклонена към дясното рамо — положение, което главата заема при ресане на косата. Китката на ръката е малка, с дълги пръсти. Запазена е и част от шията.

Кукулът на тази глава е по-различно поставен от този на втората глава. Той не покрива изцяло главата, а е сложен назад, при което значителна част от косата остава открита. Сравнително по-малък е и не е надиплен. С това третата глава също се отличава от останалите две. Изразът на лицето, липсата на брада и различният начин на пребулване ни дават основание да предполагаме, че това е глава на жена — монахиня.

⁂

Сведенията за облеклото на средновековното българско духовенство са твърде ос-

---

[1] Ив. Гошев, Облеклото на старобългарските монаси, Известия на Народния етнографски музей в София, X—XI, 1932, стр. 53.

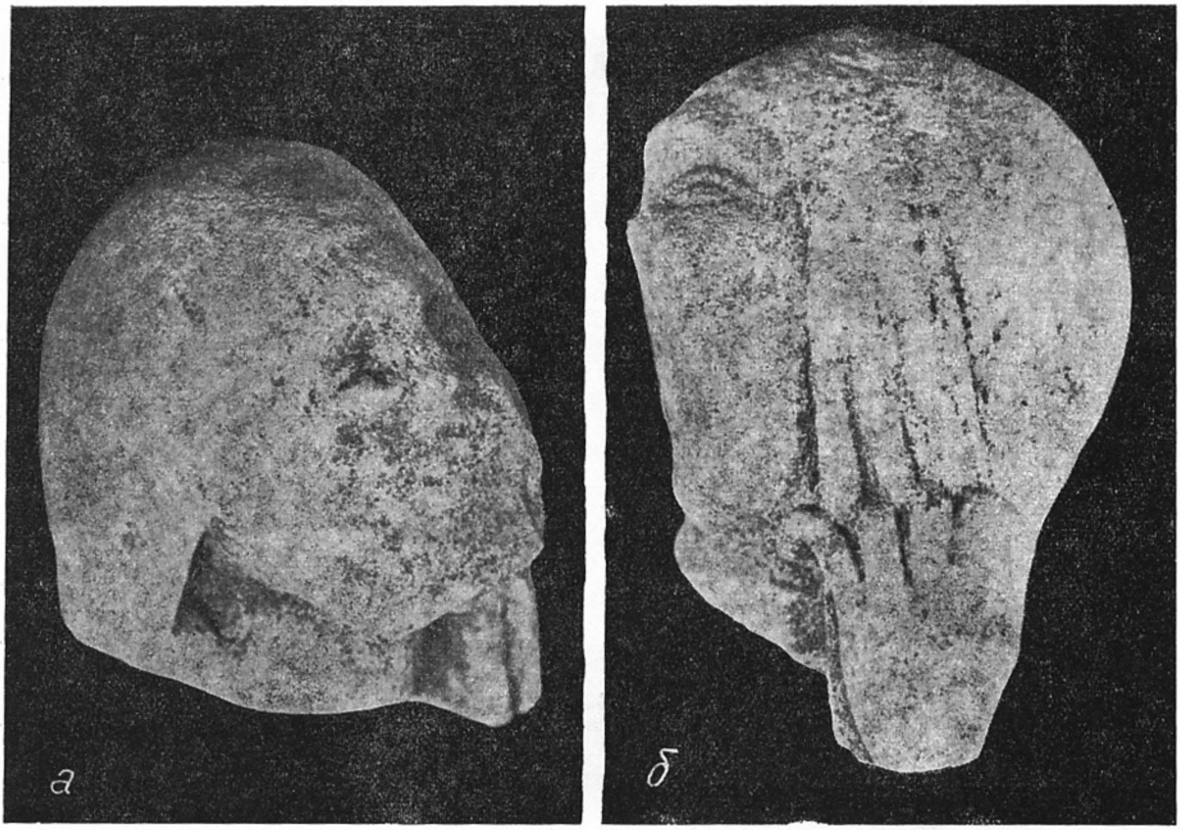

4 *Глава на жена а — лицево положение ; б — профил*
Tête de femme : a — enface; б — profil

къдни. Тези три скулптурни глави стоят изолирано в нашето средновековие и са важен източник за облеклото на духовенството от онова време. Те нямат нито стилови, нито технически паралели.

Кръглата и дълбока шапка (първата глава), която по късно се нарича „калимявка“, вероятно се явява още през средновековието, но от кои духовни лица е носена, засега остава неизвестно.

За кукула като покривало на главата (втората глава), носено от духовни лица, има запазени писмени сведения[1] и стенописи. Той се причислява към състава на монашеското облекло във Византия и България от онова време. Монашеският кукул представлявал самостоятелна одежда като покривало направо върху главата, прилепвал близо до ушите и така, скривайки косите и врата на монаха, се спускал върху плещите. Очевидно покривалото на втората глава е именно кукул. С кукул вероятно са покривали главите си и монахините (третата глава).

С подобно покривало на главата (кукул) е изобразен и св. Харитон Изповедник в стенописите на търновската църква „Петър и Павел“ в Асенова махала (обр. 5). По всяка вероятност кукул са носили по онова време и висшите духовни лица. С кукул са представени при по-късните изображения и главите на патриарх Евтимий, Теодосий Търновски и други видни за онова време духовни лица.

На същото място, където са намерени трите скулптурни глави, до около 1937 г. са били запазени основите на голяма сграда, известна като манастир, наречен „Св. Богородица Одигитрия“ (Пътеводителка).[2]

В житието на Теодосий Търновски се споменава, че прочутият по онова време манастир „Св. Богородица“, известен още под името „Одигитрия“ (Пътеводителка), се намирал вдясно от р. Янтра, срещу самия град, в местността „Света гора“. Кога е бил построен, не се знае, ала е сигурно, че той е бил много по-стар от Теодосий.[1]

---

[1] Т. Студит, Велико оглашение, ч. II, № 7 и 106.

[2] Ив. Йорданов, В. Търново — град на манастирите и легендите (Новооткрити манастири край В. Търново), общински вестник „Велико Търново“, год. XI, бр. 2, стр. 10.

От направените наблюдения при прокарване алеи за парка никъде другаде по целия хълм не бяха намерени останки от стари постройки.

Всичко това ни дава основание да предполагаме, че тези три скулптурни глави, намерени на територията на манастира „Св. Богородица Одигитрия“, са изображения на монаси или висши духовни лица.

Според нас скулптурните глави са работени от майстори-монаси. Известно е, че между тях е имало и художници. В сравнение с високо художествените стенописи и мозайки, които украсявали стените на средновековните български църкви в Търново, тези три глави издават един доста несръчен майстор. На тях им липсва художественото и техническото изящество на произведенията от Търновската живописна школа. По качеството на своя материал и по своето техническо изпълнение те остават изолирани от всички открити досега художествени творения в Търново през същата епоха. Ние ги отнасяме към XIV в., когато портретната триизмерна скулптура под влияние на готическата скулптура си пробива път и у нас. Нямаме никакви данни манастирът да е просъществувал и по време на турското владичество. Тази датировка се подкрепя косвено и от паралела-стенопис в църквата „Петър и Павел“.

5 *Св. Харитон, стенопис от църквата „Петър и Павел“ в Търново*
Saint Hariton, peinture murale de l'église „Pierre et Paul“ de Tirnovo

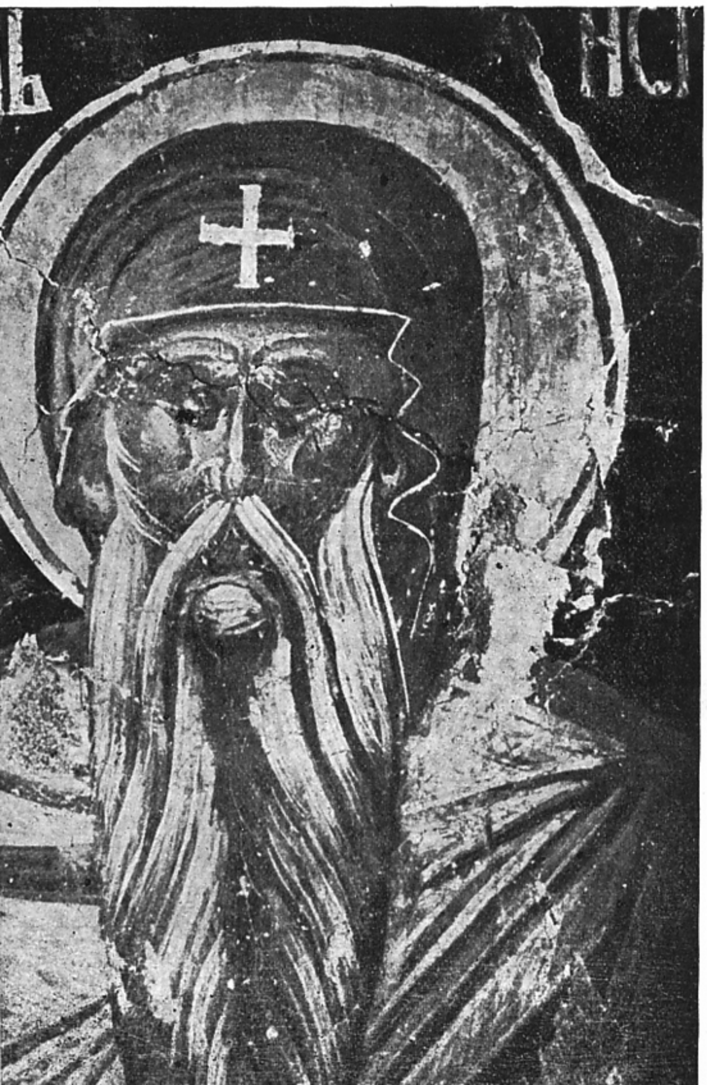

Тези три паметника, въпреки че са достигнали до нас в твърде фрагментирано състояние, ни дават представа за средновековните духовни лица, голяма част от които се издигнали като бележити български книжовници и развили плодотворна дейност не само в България, но и в останалите славянски страни.

Чрез своето художествено и техническо изпълнение главите свидетелствуват за едно ново изкуство, необичайно за средновековна България — църковната триизмерна пластика. Това изкуство не е имало още нито необходимата материална основа, нито достатъчно други благоприятни условия, за да се развие и достигне високото равнище на западната пластика през същото време.

Скулптурните глави от Търново откриват нова страница в историята на българската пластика. Те се отличават с ясно изражение на индивидуалния характер и се противопоставят на всички по-ранни творения, върху които лежи печатът на средновековното безличие. Главите са лишени от всякакъв аскетизъм и са направени с чувство за материалност.

Намерените при разкопките на дворцовия комплекс на Царевец[2] пластични украси от камък и глина, надгробният релеф от църквата „Св. четиридесет мъченици“ в Търново[3] заедно с тази находка показват, че българското средновековно изобразително изкуство се развило не само в стенописта и миниатюрата, но и в триизмерната пластика.

---

[1] В. Киселков, Св. Теодосий Търновски, София, 1926.

[2] Кр. Миятев, Една надгробна скулптура от двореца в Търново, Сборник Гавраил Кацаров, ч. II, 1955, стр. 339.

[3] М. Москов, Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет в Търново, Търново, 1912, стр. 21.

Антропоморфни надгробни паметници от Лудогорието

ВАСИЛ МАРИНОВ

При дългогодишните си обиколки и проучвания на селищата в Лудогорието (Делиорман) силно впечатление ми правеха старинни надгробни паметници, наподобяващи човешки фигури, които се срещаха в малък брой всред побитите надгробни камъни в турски гробища и в дворовете на турски джамии. Подобни паметници се срещат и в изоставени стари турски гробища („ески мезарлък“) в близост до стари изчезнали селища.

Тези надгробни паметници са изработени от местен твърд варовик и правят впечатление със своя външен вид и скулптура на човешка фигура със силно стилизирано лице, ръце, чанта, шапка и дълги плитки по гърба на фигурата. Така те се открояват добре от останалите турски надгробни побити камъни. Тези надгробни паметници представляват от себе си каменни четиристенни блокове с дебелина на стените от 15 до 25 см и различно високи над земята — от 80 до 184 см; повечето от тях са полегнали, а някои са отчупени и паднали върху земята. Заинтересуван от тия паметници, аз събрах в продължение на повече от десет години доста материали за тях, направих голям брой фотоснимки и скици, дори с не малко усилия пренесох един по-малък екземпляр и го предадох на съхранение в сбирките на Археологическия музей в София. Ценни сведения за тях ми дадоха и местни стари турци от почти всички села, в които откривах такива паметници. Осведомителите от различните села даваха едни и същи сведения, а имен-

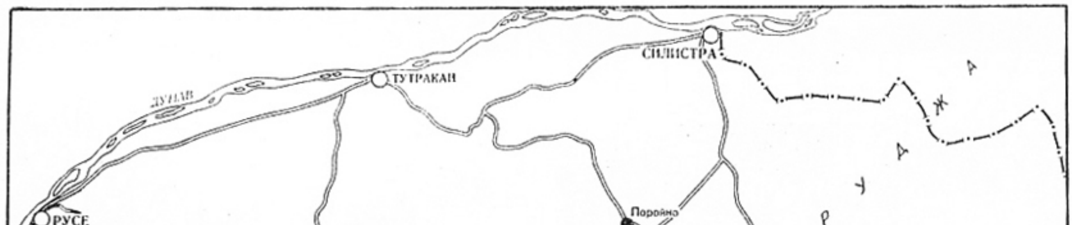

ДУНАВ
ТУТРАКАН
СИЛИСТРА
РУСЕ
КУБРАТ
Русенски Лом
Бели Лом
Малки Лом
Черни Лом
Л У Д О Г О Р И Е
Д О Б Р У Д Ж А
Вазово
Свещари
Я. Груево
Китанчево
Овен
Поройно
ДУЛОВО
Черник
Тодорево
Девчово
ИСПЕРИХ
Воден
Средоселци
Подайва
Бърдовка
Здравец
Йончово
Богданци
Ножарово
Владимировци
Болинци
Духовец
Браничево
Пристое
Тънъч
Кладенец
ТЕРВЕЛ
ТОЛБУХИН
РАЗГРАД
ПОПОВО
НОВИ ПАЗАР
КОЛАРОВГРАД
ТЪРГОВИЩЕ
ПРЕСЛАВ
ПРОВАДИЯ
ВАРНА
Провадийска р.
Голяма Камчия
Камчия
Селища с еничарски надгробни паметници
Град
Село
Махали
Други градове
Железен път
Шосе

1 *Разпространение на еничарските надгробни паметници в Лудогорието*
Monuments funéraires de janissaires dans le Déliorman

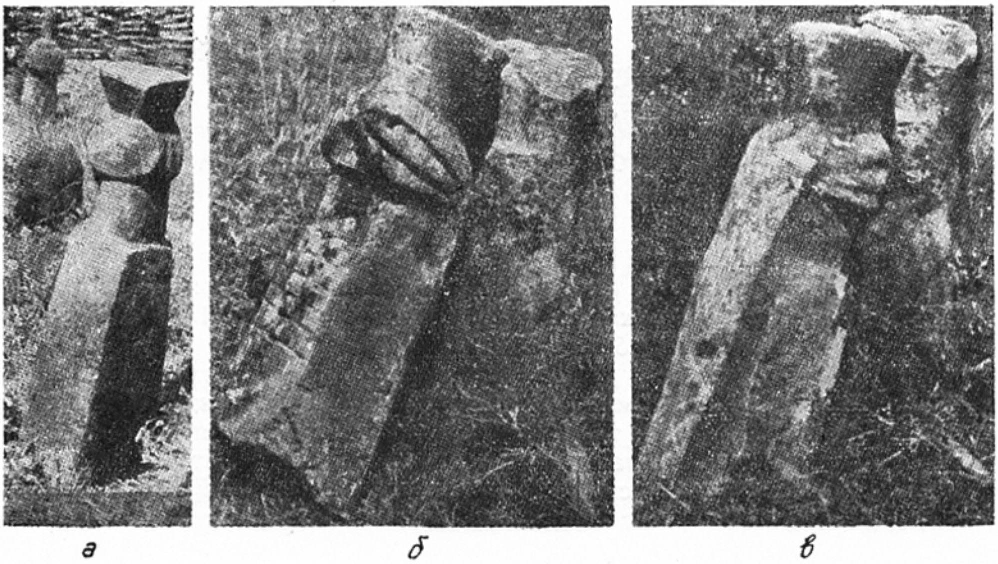

2 *а — надгробен паметник от двора на джамията в с. Духовец;*
б — надгробен паметник, гледан откъм гърба (личи косичник), от с. Печеница;
в — надгробен паметник, гледан от лицевата страна, от с. Печеница

а — monument funéraire de la cour de la Mosquée du village Duhovetz;
б — monument funéraire vu de dos, village Petchenitza;
в — monument funéraire vu de face, village Petchenitza

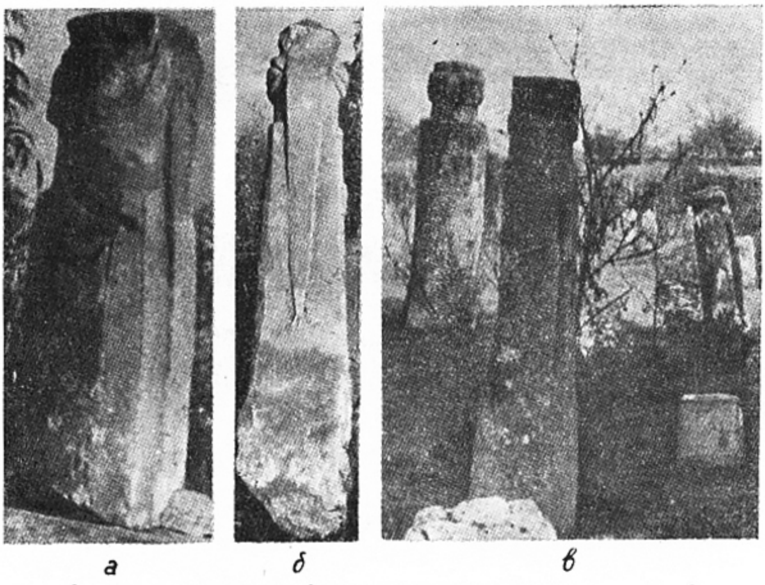

3 *а — надгробен паметник с дълъг косичник на гърба от с. Бърдовска;*
б — надгробен паметник, пречупен на две (вижда се чантичка, а встрани върху гърба — коса), от с. Бърдовка;
в — надгробен паметник от турските гробища в с. Чернолик

а — monument funéraire avec une parure à tresse qui pend dans le dos, du village Bardovska;
б — monument funéraire cassé en deux. On aperçoit un petit sac et des deux côtés dans le dos les cheveux, village Bardovska;
в — monument funéraire du cimetière turc du village Tchernolik

но, че това са надгробни паметници на „аскери“ (войници), на „яничăр“. И наистина върху гърдите на някои надгробни паметници са изобразени редици от войнишки копчета, а отстрани — криви ножове или ками. Върху един от паметниците бяха поставени и година — 1099, т. е. 1644 (с. Кладенец — Зинджирликоюджук, Разградско), и надпис — „Мерхум Али ага“ („Починалият Али ага“).[1,2] Следователно можем със сигурност да кажем, че имаме работа с еничарски надгробни паметници. Това се потвърждава и по исторически път.

Дубровничанинът Павел Джорджич, живял четири години в Провадия през 1580 г., ни е оставил доста подробни сведения за еничарите в Североизточна България. Той пише: „От някои и други години, кажи го, българите са захванали да теглят много от яничарите, които са изпълнили българските градове и села (de qualitutte terre e casali di Bulgheria sonopieni). По-преди — пише той — яничарите тука бяха твърде малко: аз помня, че в Провадия, дето ние държахме къща, нямаше повече от четири яничари, а сега са осемдесет. Също така они са размножили и по други места. Яничарите тук се занимават със сарафлък: дават на християните пари с лихва, като им вземат сто на сто за три месеца, освен дето ги карат и да им работят. Та още си подсебяват похубавите земи (нивя, ливади и др.), които насилно отнемат от своите братя, сир. от християните.“[3]

Преводачът на думите на П. Джорджич, Марин Дринов,[4] прави следната забележка: „Докъде края на 16-й век яничарите, както е познато, бяха все от християнско потекло, поради това Джорджич ги и нарича тук братя на християните“, т. е. братя на българите.

И Павел Джорджич продължава: „Попреди они не правеха така, защото не живееха такъв разкошен живот, нямаха ни жени, ни деца, та и нямаше от що да са толкова користолюбиви (tanti avari). Сега те приличат повече на базиргяне, отколкото на солдати.“[5] И Марин Дринов пише: „От тия разпуснати, така да кажем, яничари доста много, може би няколко хиляди, са се установили да живеят в Добруджа, Делиорман и Горилово.“[6]

Ценни данни за еничарите в Разград и за техните погроми над българското население и „мирната рая“ в Делиорман намираме във фермана на Мустафа III за „мерките против разбойническите нападения на делиорманските турци върху българите през 1759—1760 г.“.[7] „Главатари на този разбойнически бунт“ са били 10 души еничари от Разград (имената на които се съобщават във фермана) от категорията на „калпакчиите“ и на „саръците“ (чалмоносците) заедно с мюсюлманска въоръжена тълпа от с. Юнуз-Абдал (Йонково) от Делиорман. Доскоро обаче ние не знаехме точно в кои села на Делиорман, Добруджа и Горилово са били заселени тези „няколко хиляди“ еничари, за които споменава Марин Дринов. Благодарение обаче на намерените еничарски надгробни паметници в турските гробища, в дворовете на джамиите и по други места може вече с положителност да се установи това.

От досегашните наши проучвания се вижда, че отделни малки групи еничари са били заселени в повече от 28 села в Делиорман. По спомени е запазено преданието, че те се женели насила за българки, наричани „белите кадъни“. В областта Тузлук (Сланик)

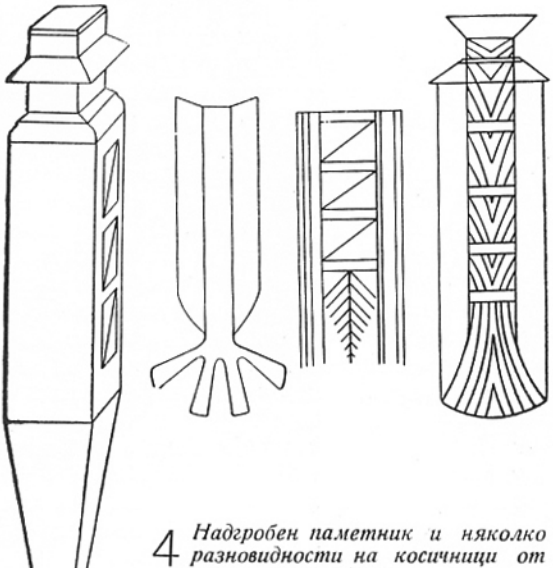

4 *Надгробен паметник и няколко разновидности на косичници от турските гробища в с. Пристое*

Monument funéraire avec diverses parures à tresses du cimetière turc du village Pristoe

---

[1] В. Маринов, Надгробни паметници в Делиорман, Български народ, год. I, кн. 2, 1942, стр. 57—59.

[2] В. Маринов, Делиорман (южна част), София, 1941, стр. 58—59.

[3] М. Дринов, Историческо осветление върху статистиката на народностите в източната част на Българското княжество, Периодическо списание, кн. VIII, 1884, стр. 70.

[4] Пак там, стр. 70.

[5] Пак там, стр. 71.

[6] Пак там, стр. 71.

[7] Д. Ихчиев, Мерките против разбойническите нападения на делиорманските турци върху българите през 1759—1760 г., Периодическо списание, кн. LVIII, 1907/1908, стр. 464—468.

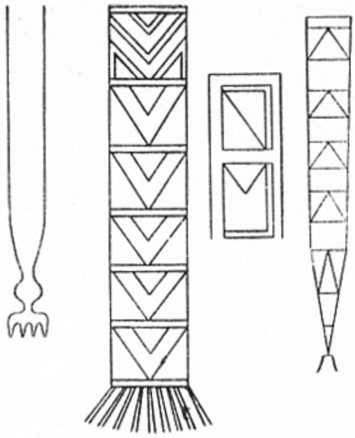

5 *Разни видове косичници от еничарски надгробни паметници от гробищата в с. Делчево*
Diverses parures à tresses de monuments funéraires de janissaires du village Deltchevo

е широко разпространено името „белите турци“ за потурчените българи за разлика от анадолските — „черните турци“. В с. Аккадънлар (Дулово) — „белите кадъни“ — наистина се установиха от нас смесени българо-турски родове; основатели на това село са еничари, женени за българки. На ролята на еничарите за насилственото потурчване на българите в Делиорман ние се спираме доста подробно в проучванията си върху „Делиорман (южна част)“[1] и „Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България“.[2]

Надгробните еничарски паметници представляват интерес не само за установяване на точното местожителство на еничарите в североизточните български земи, но и за специалистите изследователи на каменната скулптура и резба изобщо. От тези паметници се вижда какво е било и облеклото на еничарите „калпаконосци“ и „чалмоносци“, от главите на които се спускат по гърба дълги косичници. Подобно еничарско облекло може да се види много добре на цветните таблици, приложени към книгата на Махмуд Шефкет Паша, L'organisation et les uniformes de l'armée ottomanne, Première partie depuis 1326 jusqu'à 1826, Constantinople, 1908. На тези таблици са представени еничари, облечени в своите войнишки униформи (войнишко облекло).

Паметниците с изображение на стилизирани човешки фигури с шапки (калпаци и саръци), от които по гърба се спускат дълги косичници или изплетени коси, изобразени релефно и чрез резба с помощта на резки, квадрати, ромбове и др. (косичниците накрая завършват с дълги ресни, а плитките — с пискюл във форма на звънец), отстрани с чантички, а някои и с ками, са дело на български майстори-каменоделци, които са ги изработвали за надгробни паметници по поръчка на близките на умрелите еничари и са ги поставяли на техните гробове.

Тези надгробни паметници, някои от които се намират и в запустелите гробища[3] или

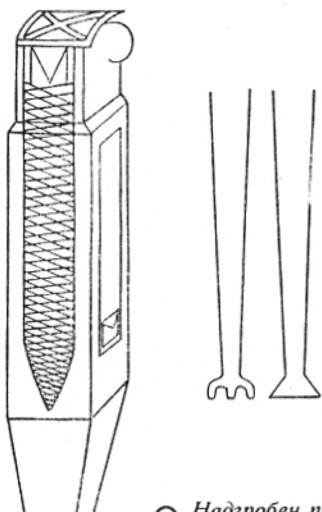

6 *Надгробен паметник с широк косичник и чантичка; до него два косичника от други паметници от турските гробища в с. Тъкач*
Monument funéraire avec une large parure à tresses provenavt d'autres monuments de cimetières turcs du village Takač.

---

[1] В. Маринов, ц. с. (Делиорман), стр. 56 – 59.

[2] В. Маринов, Принос към изучаването на бита и културата на турците и гагаузите в Североизточна България, БАН, 1956, стр. 18—19.

[3] Ан. Явашов в VIII отчет на Разградското археологическо дружество за 1931 г., стр. 4, съобщава, че при посещението си на с. Подайва е имал възможност да наблюдава в напуснатите стари гробища „особени надгробни с чалми камъни, които от населението — пише той — се смятат за еничерски и по които се намират релефно издялани оръжия“. От тези надгробни камъни били донесени в музея от Кеманлар (Исперих), Подайва и Махзар паша.

В IX отчет на Разградското археологическо дружество за 1932 г. Ан. Явашов помества статия „Запустели гробища в Делиорман“, стр. 16—17, с фотоснимка: „Фиг. 10 — Запустели гробища при с. Подайва — средният камък е женски надгробен камък.“ Явашов тук дава по-подробни описания на надгробните камъни от с. Подайва и смята, че ония от тях, които имат отзад „спуснати дълги коси“, са „женски нагробни камъни“; той потвърждава, че населението ги смятало за „еничарски“, но въпреки това си задава въпроса: „Тия някогашни гробища, които се смятат сега за турски, не произхождат ли от първите непокръстени прабългари?“ (стр. 17). Благодарение на намерените от мен надписи върху тези надгробни паметници с положителност може да се каже, че те са от много по-късна епоха, а именно от XVII в., т. е. от времето, когато вече са били заселени еничарите в Делиорман.

при изчезнали селища в Делиорман, представляват голям интерес за науката. Трябва да се съжалява обаче, че по-голямата част от тях са вече напълно изчезнали, било като са повредени (счупени), било като изцяло са използувани за строителен материал за обществени и дори частни сгради, за стени (зидове) на характерните за Делиорман „гьолджуци“ (малки язовири) и др. Все още обаче могат да се открият такива паметници. Ето защо дълг е на музейните местни деятели да се погрижат за тях и по-добре запазените екземпляри да пренасят в музейните помещения за съхранение и опазване. Тепърва предстои по-подробното изследване и публикуване на тези паметници на културата и изкуството.

Тук прилагаме карта за географското разпространение на селищата, в които досега са открити еничарски надгробни паметници в Делиорман, или Лудогорието, както и 8 фотоснимки и 3 таблици със скици.

Църквата в Патлейна в светлината на нови данни

СТЕФАН БОЯДЖИЕВ

В близката околност на стария град Преслав, в местността „Патлейна“, Преславското археологическо дружество разкри през времето от 1909 до 1914 г. останките от средновековен манастир.[1] Веднага след разкопаването над църквата и лежащата северно от нея гробница е бил построен защитен навес. Въпреки това обаче по редица причини на някои стени на църквата са се появили широки пропуквания, вследствие на което се наложи да се предприемат подходящи укрепвания. Укрепванията извършихме ние през лятото на 1958 и 1959 г. Почиствайки зидовете, където трябваше да се работи, ние се натъкнахме на неизвестни досега особености на сградата, които променят тълкуванията на предшествуващите изследвачи на този паметник. Това обстоятелство ни даде основание да направим ново, основно проучване на църквата, резултатите от което излагаме в настоящата статия.

Първата особеност на Патлейнския манастир, която го отличава от останалите досега разкрити преславски манастири, е красивата местност, в която той е разположен. Целият комплекс от сгради се простира върху една тераса, легнала напреко на западния скат на Патлейнската падина.

Самата църква представлява неправилен правоъгълник, съставен от множество зидарии, градени в различни времена. В общи черти планът на църквата (обр. 1) в днешния си вид се състои от триставна бема, отделните помещения на която са свързани помежду си с вратички, просторен квадратен кораб и сложен притвор. Последният е образуван от две квадратни помещения, разположени симетрично спрямо главната ос на църквата, но така, че външните им стени се издават вън от ширината на кораба. Между тези две странични помещения се образува трето помещение, през което се прониква в кораба.

Въпреки че в този си вид църквата изглежда като построена отведнаж, в нейния градеж обаче има много данни, които ясно показват, че сградата е претърпяла редица преправки.

Преди всичко между двете западни помещения на сегашния притвор и квадратния кораб се забелязва фуга. Тази констатация е била направена преди нас, още при разкриването на паметника от Господинов.[2] Последният, след като загатва за допълнителното изграждане на сегашния притвор, не изяснява въпроса, какво е било първоначалното оформяне на църквата, т. е. имала ли е тя притвор и къде е бил той. Съвсем бегло Господинов споменава, че в средата си църквата е имала купол.[3] Но от този израз далеч не може да се заключи какъв е бил първоначалният план на църквата.

---

[1] Ю. Господинов, Разкопки в Патлейна, ИАД, VI, 1914, стр. 113—128.

[2] Ю. Господинов, ц. с., стр. 117, вж. също плана на обр. 79.

[3] Пак там, стр. 116.

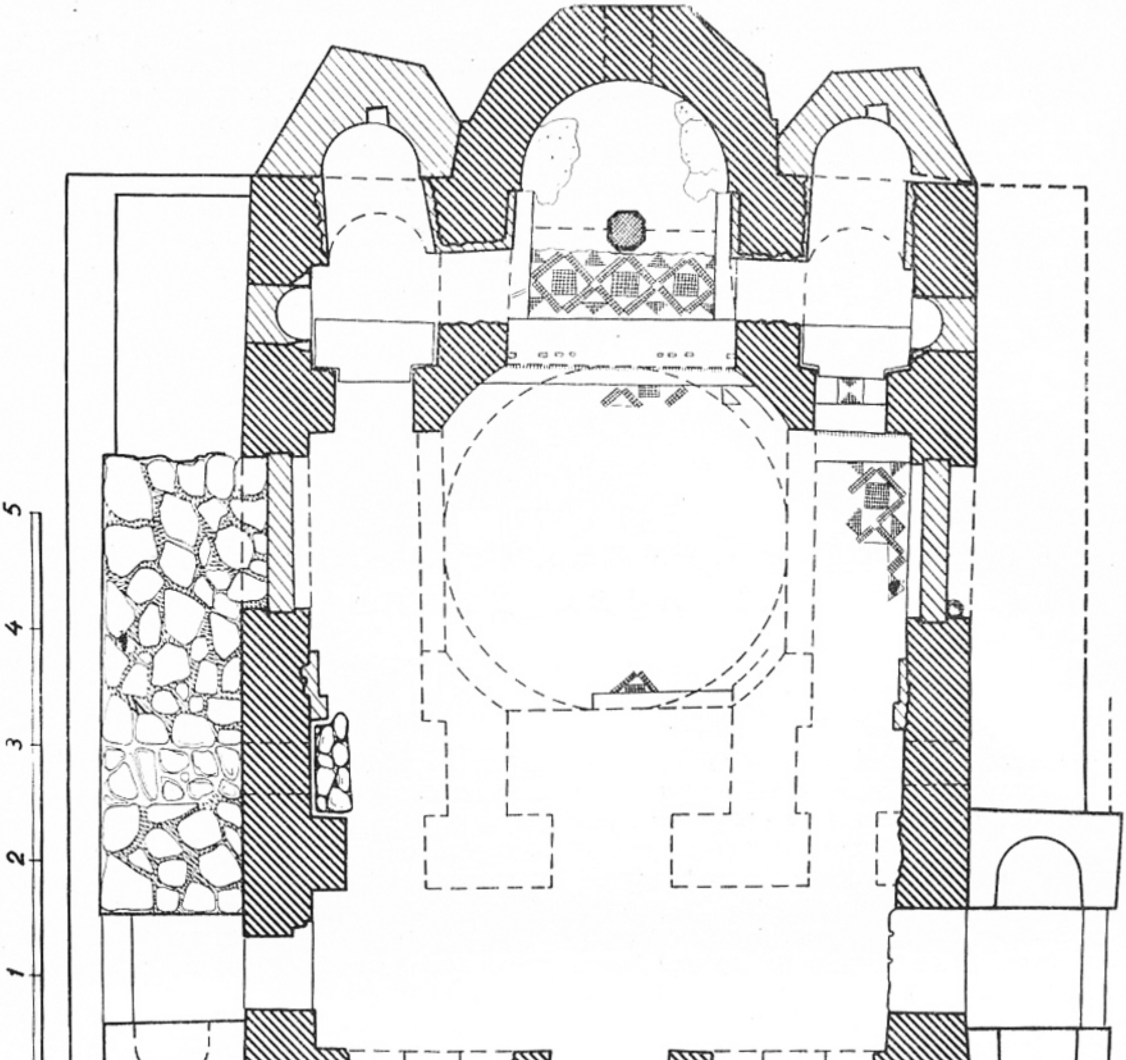

1 План
Plan

В подобно положение изпада и Н. Мавродинов.[1] За разлика обаче от Господинов той се опитва да даде една по-определена реставрация на паметника. Според Мавродинов цялото сегашно квадратно пространство първоначално е било покрито посредством широк купол, който стъпва на север, запад и юг върху съответните стени, ограждащи това пространство. На изток куполът се носи от двата приолтарни стълба. Междинните части от кръга на купола стъпват върху четири тромпи, вместени в четирите ъгъла на квадратния кораб. Основания да поддържа тази си теза Мавродинов намира в обстоятелството, че в средата на квадратното пространство няма никакви следи от втори чифт стълбове, както това е случаят при кръстообразните църкви с вписан кръст. Сегашният притвор принадлежи на третия строителен период.

Доколко това разрешение е правилно, проличава най-ясно като изобразим графично предложеното от Мавродинов описание. Ако начертаем плана на купола, ще видим, че тромпите не образуват равностранен осмоъгълник. Напротив, северната, южната и западната му страна, т. е. вертикалните стени на квадратното помещение (които са главните носещи елементи), са три пъти по-къси от тромпите, които те носят. Естествено е, че изграденият барабан върху такава неправилна основа би бил грозен, а и статическото равновесие на отделните подпорни точки би било нарушено. Впрочем възможността да се постави осмостранен барабан върху квадратния кораб изчезва напълно, ако държим сметка за остатъците от полуцилиндричния свод, запазен в горната част на западната стена.

Именно присъствието на този свод ни показва правилното разрешение на въпроса за формата на първоначалния притвор на църквата. За съжаление от свода са останали само петите, а те не са в състояние да ни покажат точно какъв е бил радиусът на дъгата, т. е. каква е била ширината на притвора. Обаче при щателното наблюдение на южната стена непосредствено до вратата ясно личат следите от другата стена, стояща перпендикулярно на първата (обр. 3, 5).

Следователно в първоначалния си вид квадратното пространство е било пресечено от напречна стена, която разделяла притвора от същинската църква. Достъпът до притвора ставал освен чрез главния западен вход, но и откъм север и юг. Осветлението било осигурено посредством два прозореца, намиращи се на западната стена. Отначало вътрешните стени на притвора били гладки. Двете полукръгли ниши, които днес виждаме на мястото на прозорците, са издълбани в по-късно време. Доказателствата за това се крият еднакво в грапавите стени на нишите и в обстоятелството, че камъните, с които са изградени четвъртсферите на нишите, не са редени по начина на натисковия свод, а хоризонтално и по тях ясно личат следите от изчукване на зидарията (обр. 1, 2, 5).

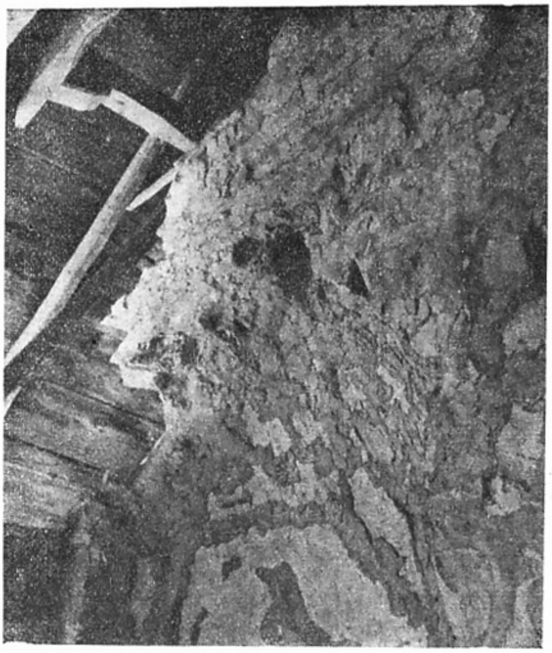

2 *Остатъци от засводяването на притвора и полукръгла ниша*
Vestiges des voûtes du narthex et niche demi-circulaire

С възстановяването на първичната форма на притвора се изяснява и въпросът за пространственото оформяне на кораба и главно начинът на неговото покриване.

Ако приемехме, че първоначално върху цялото пространство на кораба се е простирал полуцилиндричен свод, тънките странични стени на кораба не биха могли да издържат сравнително големия страничен натиск на свода; ето защо налага се да приемем, че цялото пространство е било разбито на по-малки части, в средата на които се е издигал купол. И действително паметникът разкрива достатъчно данни за наличието на купол.

Преди всичко това е формата, която е заемала подовата мозайка в площта, заключена между четирите стълба, носещи купола.

---

[1] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църкви по българските земи до края на XIV в., София, 1934, стр. 34 и сл. Старобългарското изкуство София, 1959, стр. 168.

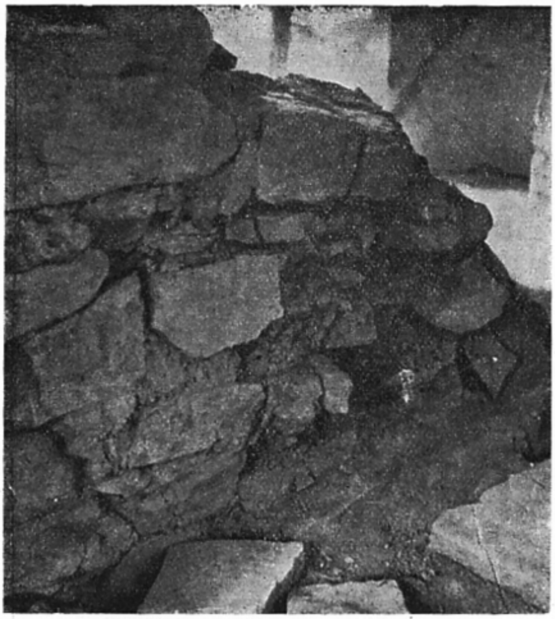

3 *Югозападно междурамие. Следи от разрушената западна стеничка • Pièce d'angle sud-ouest de la croix. Traces du petit mur ouest en ruines*

Днес, въпреки че западният чифт стълбове липсват из основи, за някогашното им съществуване говорят мраморните блокчета, показани в плана на Шкорпил.[1] Тяхното място съответствува точно на разстоянието между двата приолтарни стълба, така че общата форма на подовата настилка образува правилен квадрат, и то точно на мястото, където би следвало да се издига куполът. В центъра на този квадрат се пресичат двете оси, свързващи средата на двата отвора, оставени в северната и южната стена на главната ос на църквата. През тези оси са минавали двата свода, образуващи рамената на кръста.

Особен интерес представлява принципът, на който е бил изграден самият купол. За неговото устройство можем да съдим от хоризонтално сечение на приолтарните стълбове. Специфичното при тях е, че западните им ръбове са отсечени според една дъговидна линия, която, ако бъде продължена, ще мине точно през мястото на западните подкуполни стълбове. Благодарение на тази крива, която се заражда още в основите, подкуполният квадрат преминава направо в кръг без помощта на тромпи или пандантиви. В същност тук цялото устройство е наподобявало принципа на старите ротонди, в долните части на които са били оставени широки засводени отвори. Непосредствено над рамената на кръста, т. е. там, където обикновено е мястото на пандантивите, е започвал барабанът. Отвътре кръгъл, а отвън осмостранен, той се е издигал високо над покрива на църквата, за да пропуска през прозорците си обилна светлина (обр. 5, 6).

Изясняването на устройството на купола и на подчинените му рамене на кръста още не изчерпва конструкцията на покритието. Остава още един важен елемент — междурамията на кръста. Преди обаче да разгледаме този въпрос, ще се спрем на устройството на бемата и по-специално на нейните странични помещения. Това ни се налага, тъй като на тези места се намират данни, които изясняват устройството не само на източните междурамия, но и на западните.

Както се вижда от плана (това пръв показа Господинов[2]), страничните абсиди не принадлежат на първоначалния градеж на църквата, а са прибавени допълнително. В запазените долни части на протезиса и диаконикона се забелязват първоначалните полукръгли ниши, издълбани в дебелината на източната стена. Но преправката в протезиса и диаконикона не се изчерпва само с разширяването им. Внимателното наблюдение показва, че и междинните вратички, които сега свързват трите части на бемата помежду си, също така са пробити допълнително. Че това е точно така, се вижда от факта, че след пробиването на вратичките долните части на стените на протезиса и диаконикона са запазени на същата височина както тази при източните ниши. Още по-убедително потвърждение за допълнителното пробиване на междинните вратички намираме и в начина, по който са изградени прилепените допълнително странични абсиди. Тук новият градеж, при който са употребени вместо тухли голям брой парчета от керемиди, преминава непрекъснато от прилепените абсиди върху страниците на пробитите врати на бемата (обр. 1). С това преустроителите на църквата са целели да прикрият и заздравят разрушените лица на новопробитите отвори.

Следователно от казаното става ясно, че преди да се извършат тези преправки, бемата е имала по-друго устройство, при което особено впечатление прави затвореният характер на протезиса и диаконикона, обособени като отделни стаички. Проникването в тях е ставало през западните им вратички, а осветлението си получавали през един прозорец, оставен съответно на северната и южната външна стена. Впоследствие тези прозорци са били зазидани, като отвътре на тяхното

---

[1] Ю. Господинов, ц. с., план — обр. 79.

[2] Пак там, стр. 117.

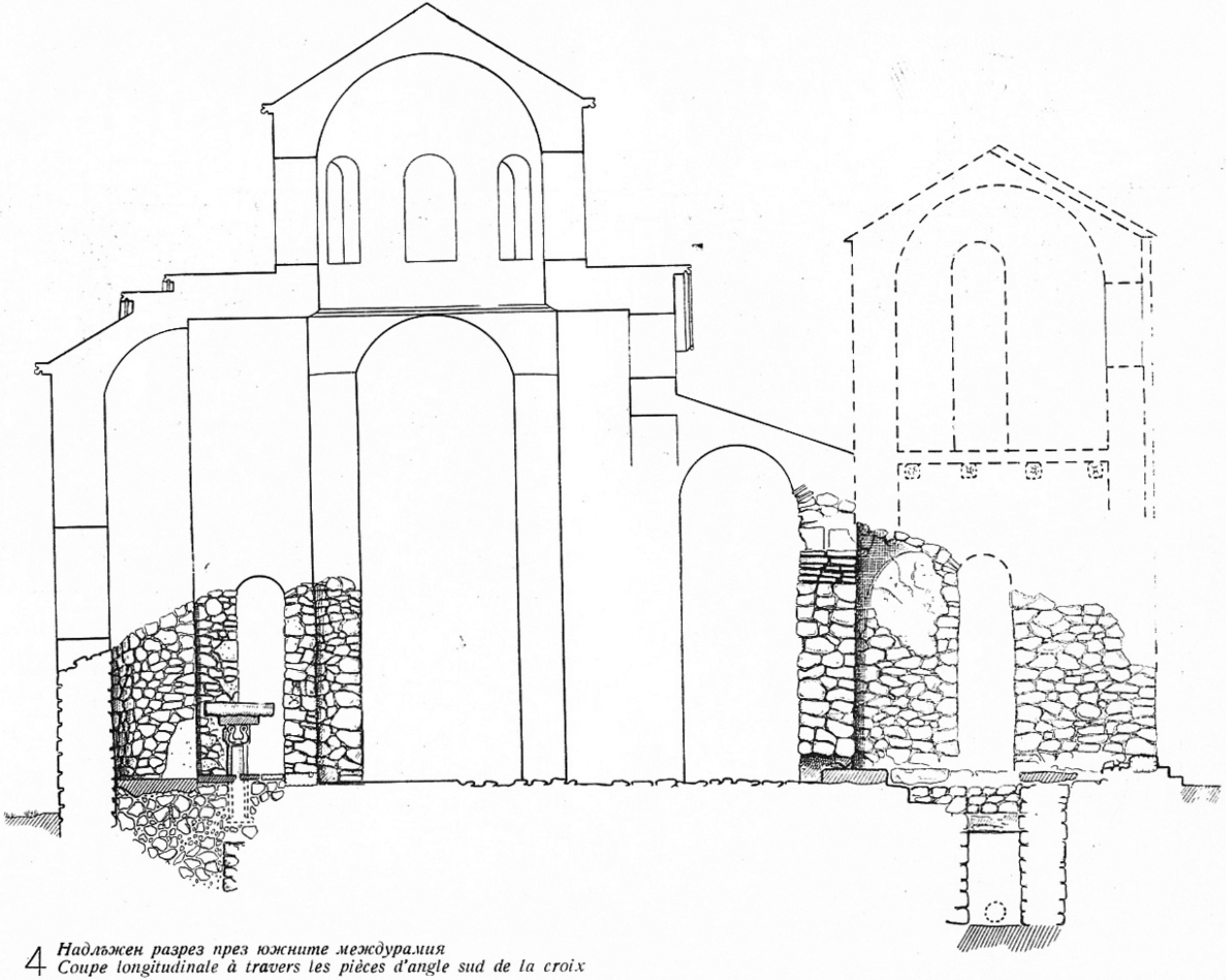

4 Надлъжен разрез през южните междурамия
Coupe longitudinale à travers les pièces d'angle sud de la croix

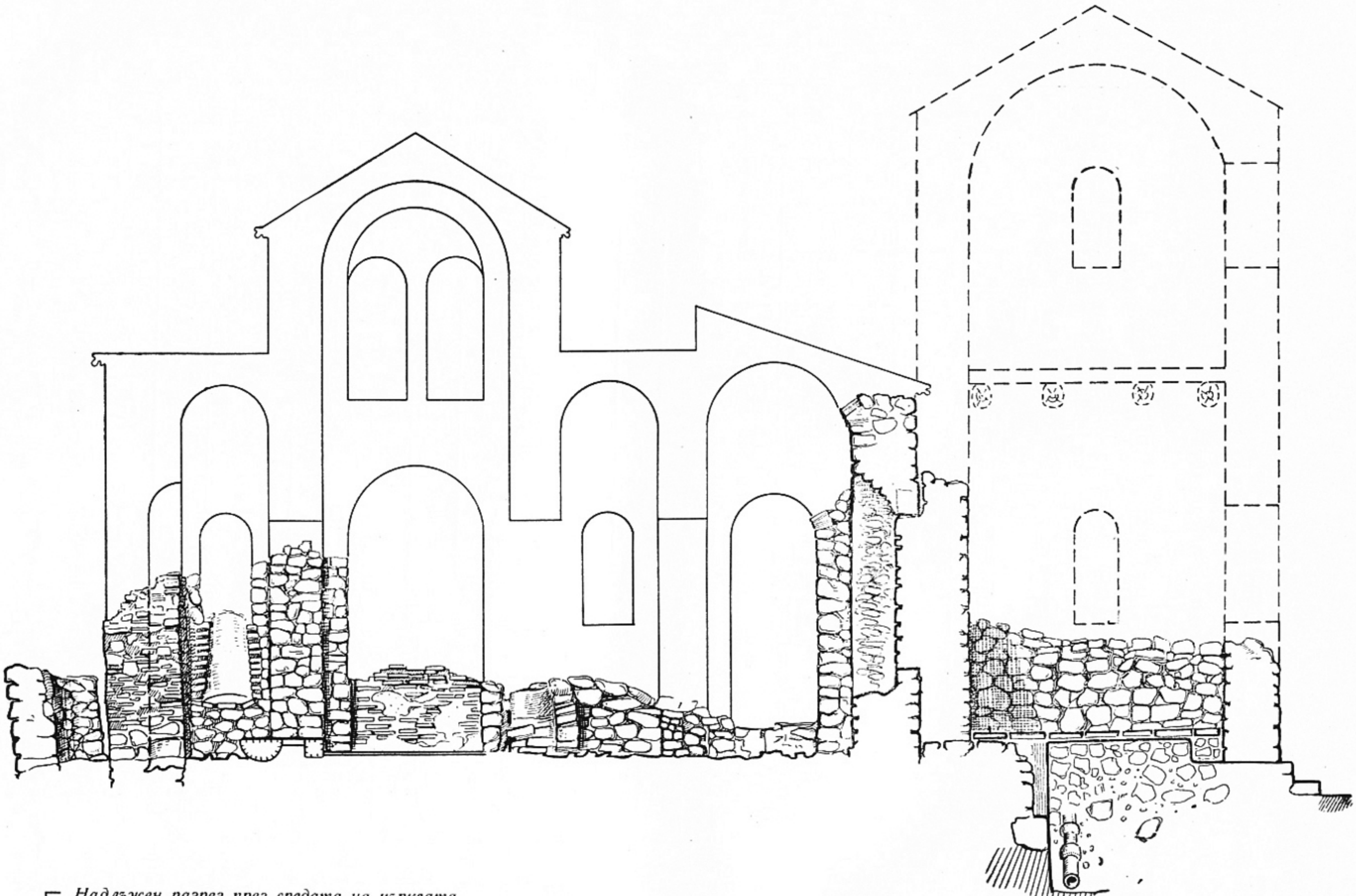

5 *Надлъжен разрез през средата на църквата*
Coupe longitudinale

място са били оформени по една полукръгла ниша (обр. 1, 8). Ако съдим по квадратния формат на стаичката (0,90 × 0,95 м), можем да приемем, че те са били покрити с калоти (обр. 9).

Затвореният характер на двете странични части на бемата е констатирал преди нас П. Карасимеонов.[1] В публикувания от него план не са отбелязани страничните прозорчета на диаконикона и протезиса, нито пък е показан начинът на покриването на църквата

Що се отнася до възстановяването на западните междурамия на кръста, ние смятаме, че те са били образувани по същия начин както източния. Това оформяне се налага преди всичко от чисто конструктивни съображения. Изтънените почти наполовина западни стълбове не биха могли да издържат тежестта на купола, ако стояха като самостоятелни подпори. Ето защо подобно на източните налагало се е да се потърси една кръстосана връзка с останалите стени на кораба.

---

[1] П. Карасимеонов, Начало на славянобългарската архитектура и история, София, 1943, обр. 10.

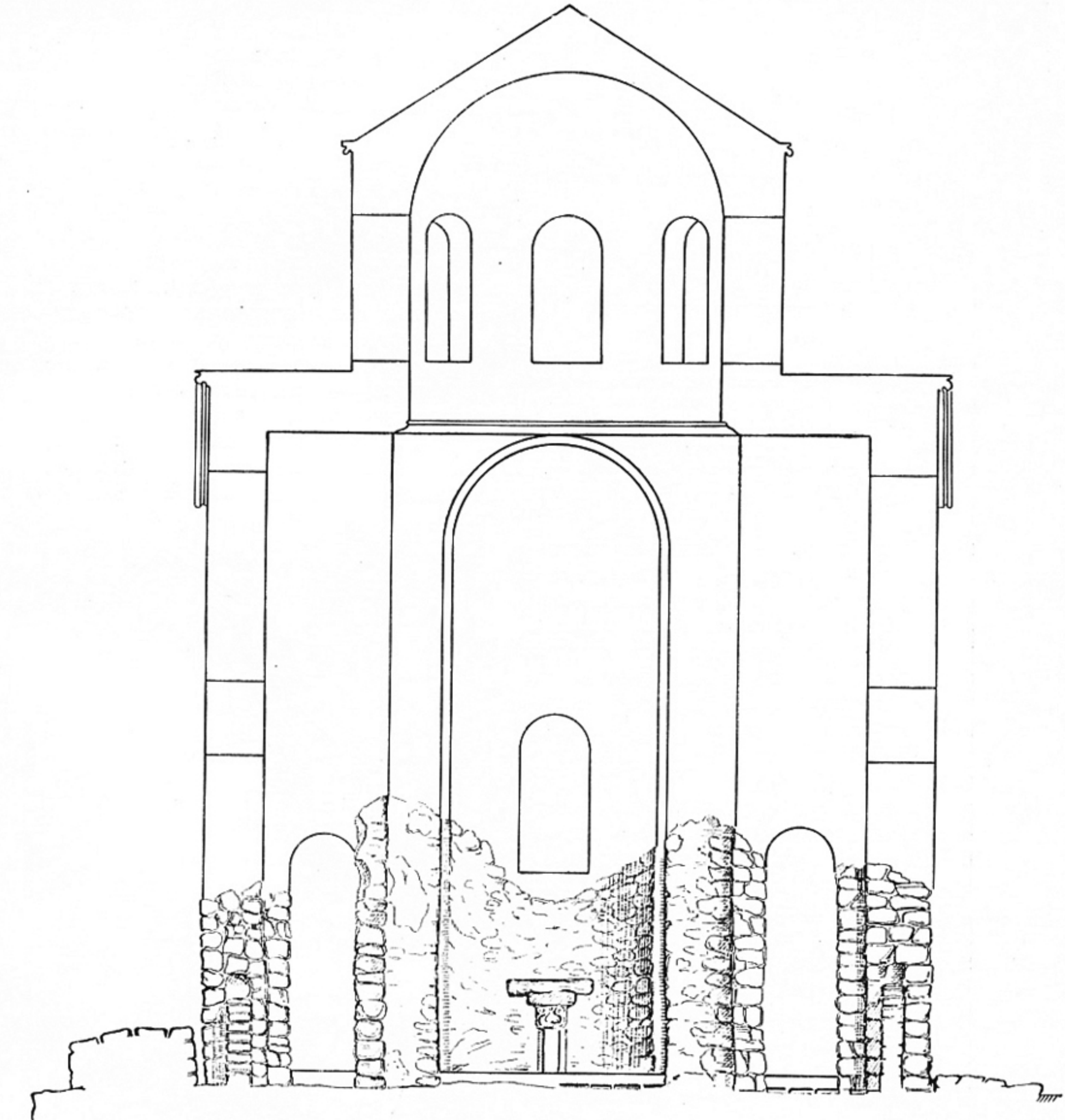

6 *Напречен разрез през средата на църквата*
Coupe transversale

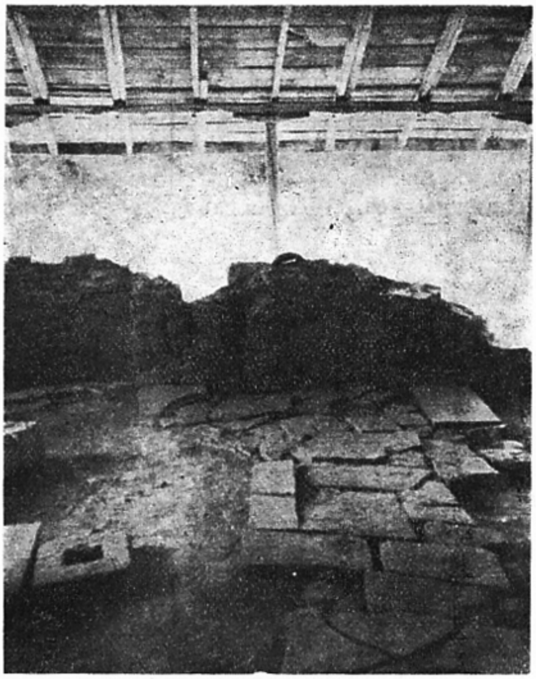

7 *Южната стена на кораба; вляво — допълнително вградени полупиластри; вдясно — следи от западната стена на южното междурамие • Mur sud de la nef. A gauche — demi-pilastres élevés ultérieurement. A droite — traces du mur ouest des pièces d'angle sud de la croix*

Че това било така, ни убеждава обстоятелството, че точно срещу мястото, където са били западните стълбове, надлъжните стени са подсилени с допълнително вградени пиластри (обр. 1, 8). Пиластрите са широки 65 см и са съставени от две части, от които западната част изпъква с 8 см пред източната. Именно в тези точки са били заловени стеничките, свързващи стълбовете с надлъжните стени на кораба.

Направеното дотук изследване на паметника ни позволява да заключим, че в първоначалния си вид Патлейнската църква е имала кръстокуполен план с вписан кръст (обр. 8, 9 *а*). Двете рамена на кръста са се очертавали над общия покрив посредством челните арки на сводовете си. Източното рамо е достигнало до абсидата, т. е. църквата е била от т. нар. прост тип.[1]

Самата абсида била полукръгла отвътре и петостранна отвън. Тя не израствала непосредствено от източната стена на църквата но се свързвала с нея посредством тесен издатък. Последният завършвал в горния си край с двустрех покрив, така че се образувало възходящо степенуване на трите тела: абсидата, междинното тяло и челната арка на източното рамо на кръста.

Западното рамо било малко по-дълго от източното. В западния си край то достигало до междинната стена, разделяща притвора от кораба. Челната арка на неговия свод се очертавала свободно над лежащия под него едностреx покрив на притвора (обр. 8).

Останалите две рамена, т. е. северното и южното, били еднакво оформени. Техните сводове пресичали общата плоскост на покрива и увенчавали широките отвори, намиращи се под тях. Обстоятелството, че тези отвори достигат до земята, ни кара да предполагаме, че първоначално корабът е имал странични врати.[2] Над вратите били поставени прозорците. Ако съдим по намерените парчета стъкло, можем да заключим, че прозорците били кръгли (с диаметър 18 см), които пък били прихванати помежду си от една вертикална колонка (обр. 9 *а*).

Освен големите отвори и споменатите три отвора на западната стена на притвора надлъжните стени били пробити от четири малки прозореца, осветляващи малките помещения между рамената на кръста. На изток църквата е притежавала вероятно един или

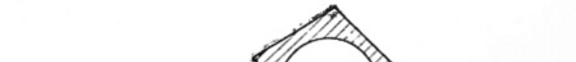

8 *Аксонометричен разрез на първоначалната църква*
Coupe axonométrique de l'Eglise primitive

---

[1] G. Millet, L'école grècque dans l'architecture byzantine, Paris, 1916, стр. 56 и сл.

[2] П. Карасимеонов, ц. с., обр. 10.

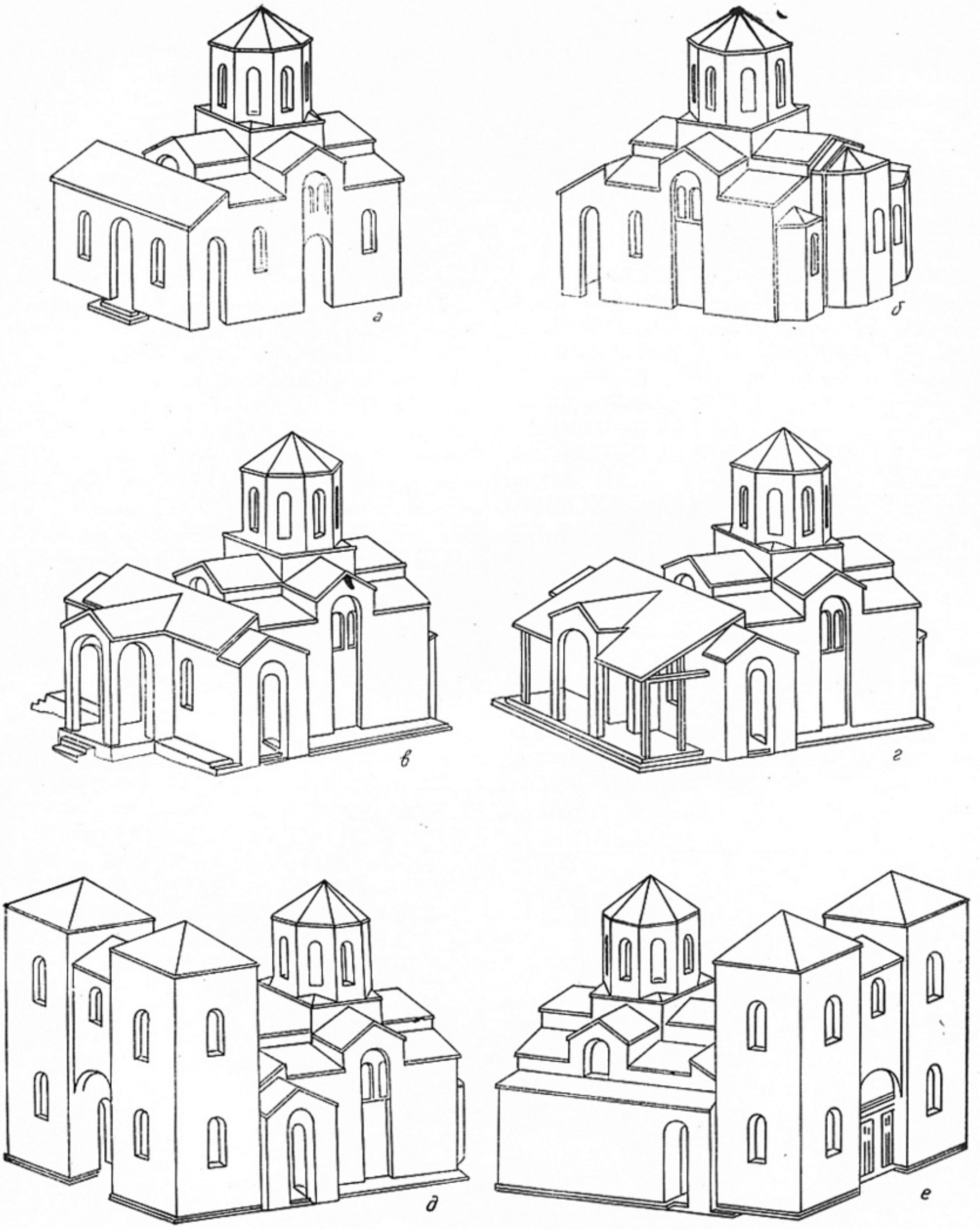

9 *Последователни моменти от живота на църквата: а — първоначален вид; б — първо преустройство: долепване на странични абсиди; затваряне на страничните врати на кораба и пробиване на вратички между помещенията на бемата; в — второ преустройство: изграждане на площадка и на три малки портици пред притвора; г — трето преустройство: направа на дървен навес около портиците; д — четвърто преустройство: издигане на двустенни кули пред първоначалната църква; е — пето преустройство: подзиждане на дебели подпорни зидове към надлъжните стени на църквата*

Phases successives de l'existence de l'Eglise: a — aspect primitif; б — première reconstruction: les absides latérales sont ajoutées à une époque ultérieure; fermeture des portes latérales de la nef; les absides ont été reliées par des portes percées dans les murs de l'abside principale; в — deuxième reconstruction, édification d'une plateforme et de trois portiques devant le narthex; г — troisième reconstruction: édification d'un auvent autour des portiques; д — quatrième reconstruction: édification de tours à deux murs devant l'Eglise primitive; е — cinquième reconstruction: fondements des murs de soutènement près des murs longitudinaux de l'Eglise три прозореца, разположени в абсидата. Допустимо е източната стена да е притежавала още два прозореца, които да са прорязвали полукръглите ниши на диаконикона и протезиса.

Както вън, така и вътре църквата била лишена от пластична украса. Стените ѝ са били плоски и измазани с варопясъчен разтвор, имащ бледоохров оттенък. Цялата ѝ декорация се е състояла от опростен тип корнизи във вид на торус и листел, издялани в мек варовит камък.

В този си вид църквата не преживяла дълго време. По редица причини тя била преустроена. Първата преправка, която претърпяла, се състояла в прибавянето на страничните абсиди и, както вече споменахме, в пробиването на вратички в междинните стени на бемата (9 *б*). Вън от тази промяна никакви белези не говорят за други преустройства на покрива.

В един по-късен етап около северната, западната и южната стена е била изградена ниска каменна площадка. Върху нея точно пред трите врати на притвора бил изграден по един масивен портик (9 *в*). Северният и южният портик се състояли от две плътни стени, пространството над които също било засводено. В дебелината на стените била издълбана по една полукръгла ниша. Западният портик бил малко по-голям. Той се издигал върху едно квадратно разширение на околовръстната площадка. Неговият покрив се е носел от два квадратни стълба и от две масивни стенички, долепени до западната стена на притвора. Ако съдим от една продълговата дупка на пода (обр. 1, 10), можем да приемем, че между тези стенички е имало врата, водеща за притвора.

10 *Гнездо на дървена греда в северната кула на църквата ◆ Nid de la poutre en bois de la tour nord de l'Eglise*

Масивната каменна площадка, която служила за под на портиците, била предвидена главно като подпора на западната стена на църквата. При разкопаването, което извършихме пред югозападния край на площадката, открихме един глинен тръбопровод (обр. 1, 11). Той върви успоредно с площадката и има слаб наклон към север. По всяка вероятност той е отвеждал вода в тези помещения, северно от църквата, които впоследствие са били обърнати в гробница. За неговото поддържане е била съзидана една ревизионна шахта под западния портик. В още по-късно време площадката пред притвора била разширена към запад, а над цялата ѝ площ бил построен навес. Навесът се подпирал върху две дървени колони, гнездата на които открихме в северния и южния край на притвора (обр. 1, 12). В средата навесът стъпвал на масивните колонки на западния портик.

Следващото преустройство на църковната сграда се изразило в премахването на дървения покрив и в изграждането на негово място на двете квадратни помещения (обр. 9 *г*). Ако съдим по присъствието на един стъпаловиден каменен масив в северното помещение, можем да допуснем, че новите помещения са били двуетажни кули.[1]

Че тук имаме работа с кули, личи още и от това, че в долните си части двете помещения са изградени самостоятелно. Вероятно на горния етаж те са били свързани посредством едно междинно помещение. Подът на етажа, както и трите крила на стълбата, която извеждала за него, били дървени.

С построяването на кулите били запушени западните прозорци на притвора. На тяхно място, както вече казахме, издълбали две полукръгли ниши. Други две ниши били издълбани и в източните стени на кулите (обр. 1, 11).

Особен интерес представлява един вертикален тръбопровод, вграден в южната стена на южната кула. Неговото предназначение засега не може да се определи.

Последната поправка, която може да се забележи в структурата на църквата, се състои в допълнителното изграждане на две масивни стени, предназначени да подпират

---

[1] Н. Мавродинов, Еднокорабната и кръстовидната църкви по българските земи до края на XIV в., София, 1934, стр. 34.

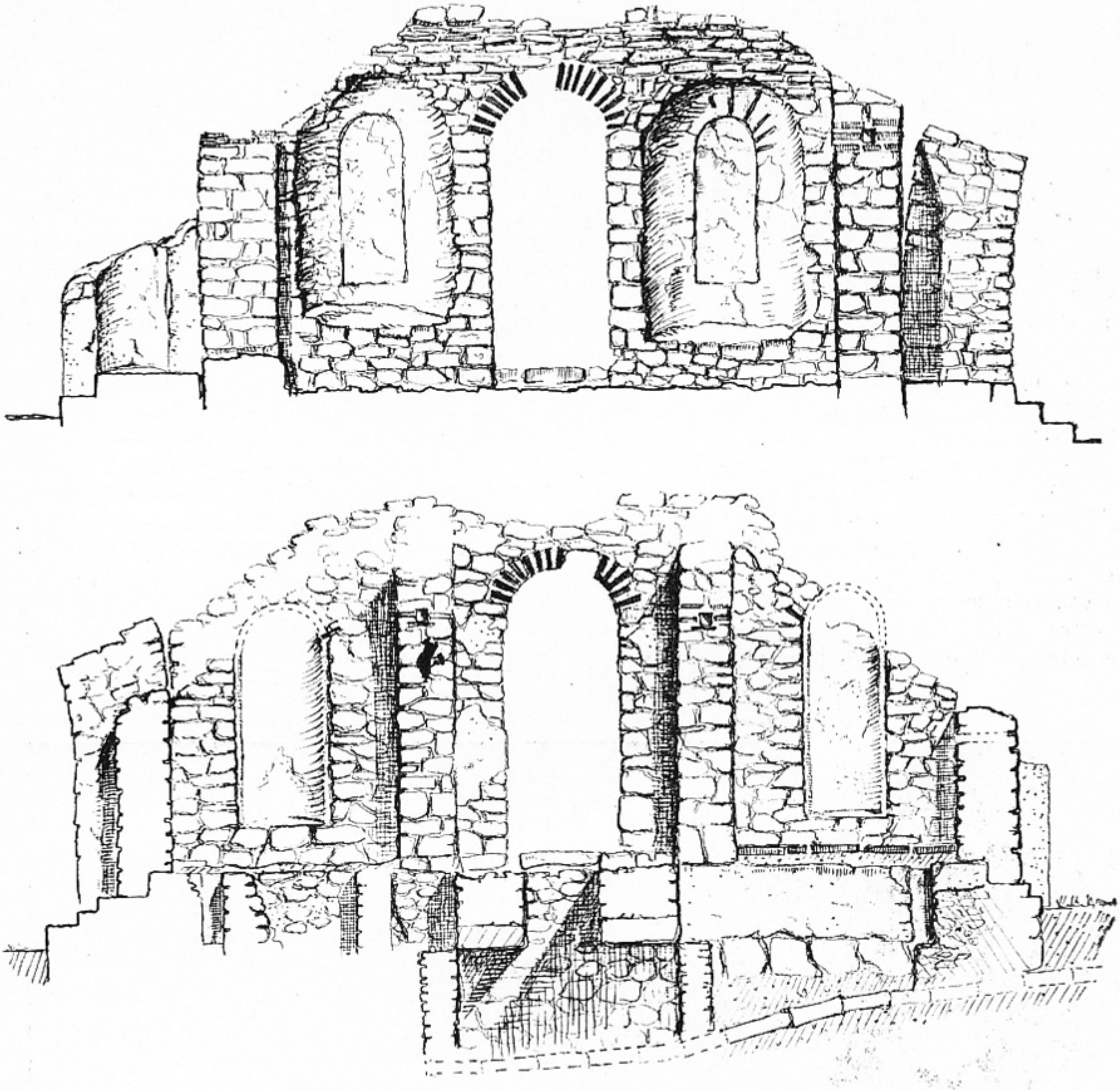

11 *а — напречен разрез през наоса на църквата. Поглед към запад*
б — напречен разрез през кулите. Поглед към изток
а — coup transversale du naos de l'église. Vue vers l'ouest
б — coup transversale des tours. Vue vers l'est

надлъжните стени на сградата. Заедно с това пространството в приземието, заключено между двете кули, е било затворено така, че се е поучил външен притвор.

В настоящата работа разгледахме Патлейнската църква като изолиран паметник, без да интерпретираме неговото историко-художествено значение, нито сравнителните материали, даващи указания за тълкуване. Възнамеряваме да направим това в едно пообширно изследване на църковните сгради в Преслав, които според нас съдържат доста неизвестни особености.

Антична ръчна мелница

БОГДАН СУЛТОВ

На изток от с. Сломер, Търновски окръг, до самия двор на ТКЗС, се намират останки от старо селище. При обработване на земята се откриват фрагменти от сива тракийска, късноримска и съвсем малко фрагменти от славянска керамика.[1]

През 1958 г. земеделските стопани при дълбока оран с трактори откриват основи на постройки, строени с ломени камъни и кал,[2] и разнообразен археологически материал от късноантичната епоха, от който ние ще разгледаме само една кръгла ръчна мелница (хромел), направена от едрозърнест пясъчник.

Мелницата се състои от две части: долна и горна. Долната част е с форма на пресечен конус, с диаметър 43 см и височина 12,5 см. В центъра е пробита дупка, в която е втикнат и споен с олово единият четириръбест край на желязна пръчка, а другият ѝ край с цилиндрична форма стърчи над долната част на мелницата на 5,5 см, като на 3 см пръчката е по-дебела, с диаметър 3 см, след което става по-тънка, с диаметър 1 см (обр. 1, 2, 3)

Горната част на мелницата е с биконична форма с диаметър 35 см и максимална височина 11,5 см. От дългата употреба е неправилно изтъркана повече от единия край. В центъра има дупка с диаметър 6 см. На 10 см от центъра срещуположно една на друга са издълбани две дупки с диаметър 4 см и дълбочина 3 см, в които са прикрепени с олово двата закривени края на една плоска желязна скоба, в средата разширена и с дупка. Желязната скоба е дълга 20 см, а диаметърът на дупката е 2 см. Скобата мина-

---

[1] Ст. Стефанов, Старините по долния басейн на Янтра, София, 1956, стр. 55.

[2] Б. Султов, Принос към епиграфиката на Долна Мизия. Сборник Шкорпил (под печат).

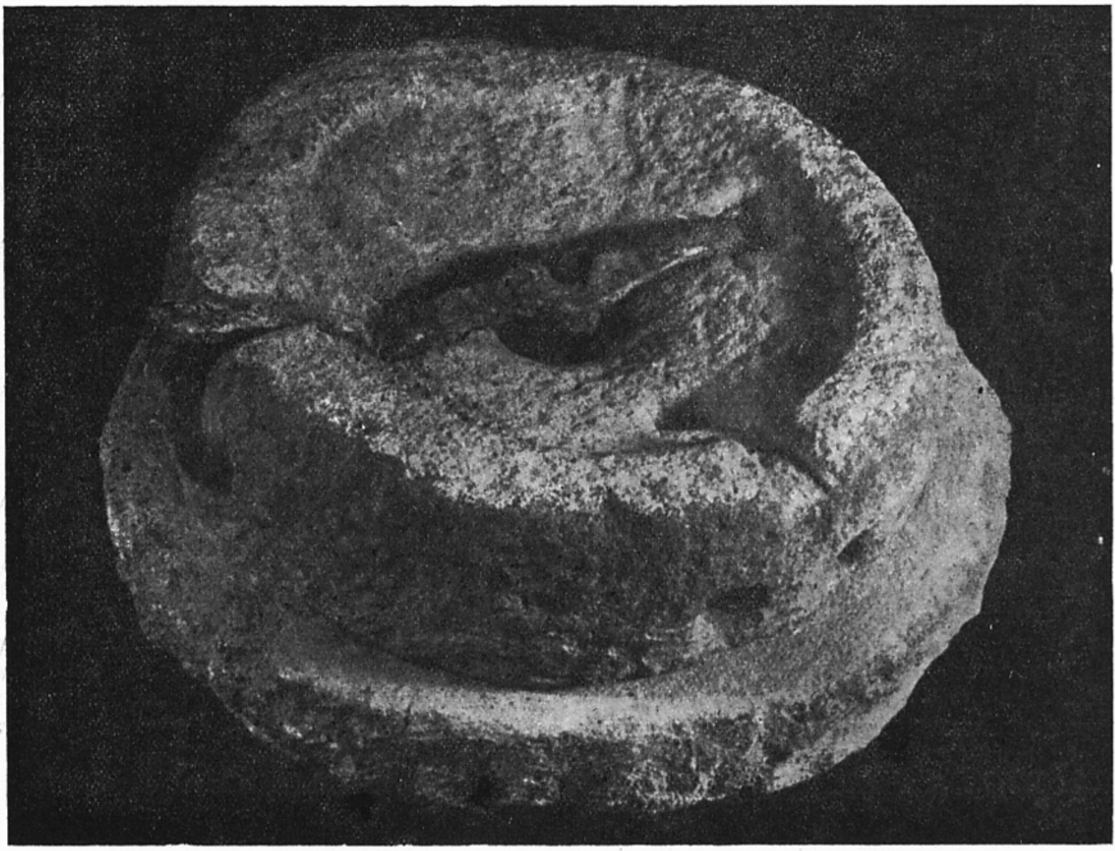

1 *Антична ръчна мелница от с. Сломер, Търновски окръг*
Meule antique à bras du village Slomer, arrondissement de Tirnovo

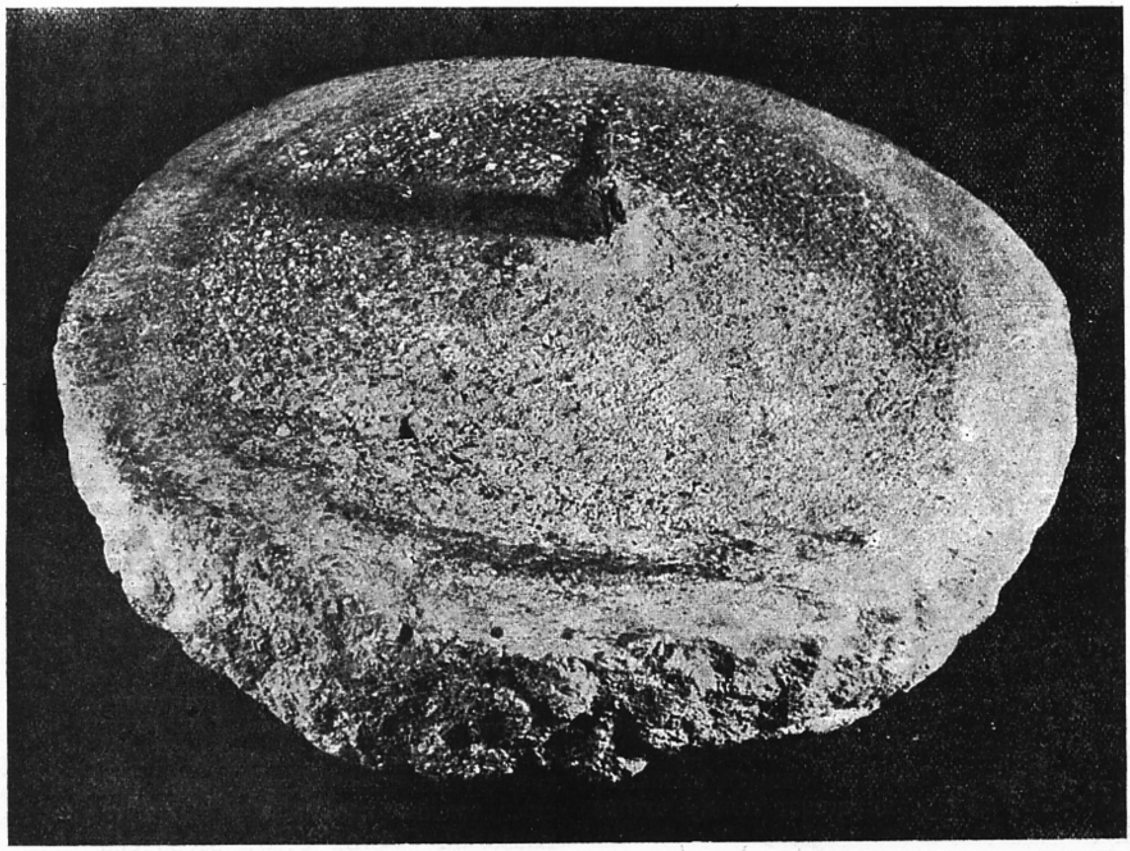

2 *Антична ръчна мелница (долната част) от с. Сломер, Търновски окръг*
Meule antique à bras (partie inférieure) du village Slomer, arrondissement de Tirnovo

ва точно над центъра и в дупката влиза изтъненият край на желязната пръчка от долната част на мелницата. В една от дупките, които са върху повърхността на горната част на мелницата, е закрепен с олово и закривеният край на друга плоска желязна скоба, дълга 10 см, която е поставена навън към ръба на мелницата. На другия край на скобата има дупка, в която е занитено едно Т-образно желязо, чиито останали два края са монтирани с олово в две дупки, издълбани върху външния ръб на горната част на мелницата. Разстоянието между дупките е 8 см. Перпендикулярно на втората желязна скоба е имало още една, която е паднала, като са останали само трите дупки — двете на външния ръб и едната върху повърхността на горната част на мелницата. Докато средната желязна скоба била предназначена да крепи при въртенето горната към долната част на хромела, към Т-образните части на страничните железни скоби са били прикрепени дръжки за задвижване на мелницата.

Кръглата ръчна мелница се появява през IV—III в. пр. н. е. и до днес е зарегистрирана етнографски.[1] Много често при археологически проучвания на антични и по-късни селища се откриват части от ръчни мелници, някои от които са с издълбани дупки и следи от железни скоби по тях.

Откритата край с. Сломер ръчна мелница е една от сравнително добре запазените кръгли ръчни мелници, достигнали до нас от античността, и ще бъде един прекрасен образец при проучване на античните земеделски оръдия на труда.[2]

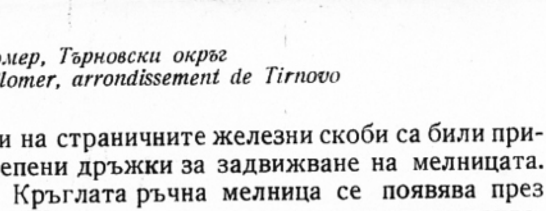

3 *Разрез на мелницата*
Coupe de la meule

---

[1] А. В. Арциховский, Основы археологии, Москва, 1954, стр. 139.

[2] Й. Иванов, Отчет за разкопките при Кадин мост, ИАД, I, 1910, стр. 186; В. Д. Блаватский, Харакс, Материали и исследования по археологии СССР, № 19, Москва, 1951, стр. 251.

Некрополите на стария град при Хисарските топломинерални извори

ДИМИТЪР ЦОНЧЕВ и *АНИКА САРКИСЯН*

Според досегашните археологически проучвания върху останките на стария град при Хисарските топломинерални извори, който е достигнал своя разцвет през къснoримско и ранновизантийско време, са установени следните некрополи, от които ежегодно при различни случаи се откриват и разкопават нови гробове и гробници:

1. На около 150 м западно от Момина баня по височината, през която днес минава главната улица на тази част от курорта с посока север—юг, е било едно от гробищата на стария град, сигурно свързано с квартала около римската баня, известна днес с горното име. За първи път то бе установено през 1936 г. при изкопи за нови сгради[1] и след това през 1958 г. при прокарване на канализацията на главната улица. Тук са известни гробове, зидани от тухли, споени с бял хоросан.

2. Източно и недалеч от южната половина на източната крепостна стена, между потока Бешбунардере, новия летен театър и югоизточната ъглова кула на крепостта, е било едно от значителните гробища на стария град. Тук гробове са откривани за първи път още през 1920 г., а също и по-късно.[2] Гробове, зидани от тухли, бяха открити и през 1958 и 1959 г. при изкопите за основите на новия летен театър. Тези гробища се намирали в съседство с източния главен вход на крепостта и били удобни за посещаване. В тях е бил погребан между другите през 582 г. и Соломон, управителят на Тракия, през време на византийския император Маврикий (582—602). Там се намери неговият каменен гроб с мраморен надгробен надпис.[3]

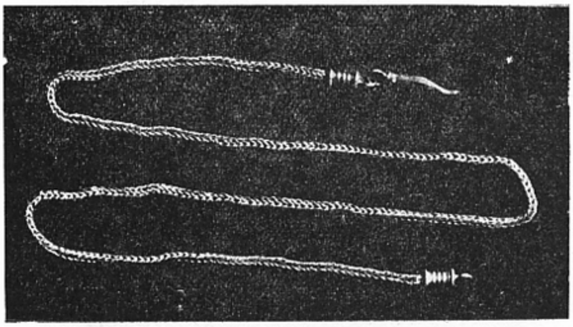

1 *Златна филигранова верижка, Хисаря, Пловдивски окръг • Chaînette en filigrane d'or. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

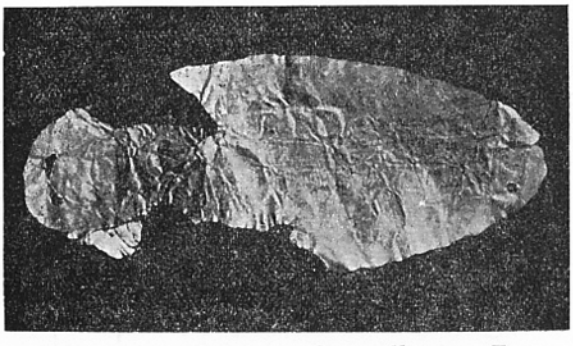

2 *Златна пластинка-нагръдник. Хисаря, Пловдивски окръг • Plaque pectorale en or. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

3. Югозападно от крепостта, на около 120 м западно от потока Кюпчездере, е било третото градско гробище.[4] През 1957 г. в него се откри една от най-интересните в архитектурно отношение в нашите земи римска семейна гробница — един вид малък мавзолей. Състои се от засводена стълба-вход и гробно засводено помещение (същинската гробница). Това е третата поред (№ 3) от засводените гробници в Хисаря, която следва да отнесем към втората половина на IV в. Тя ще бъде обнародвана от Хр. Джамбов.

4. Едно от по-малките градски гробища е било това, което се намира недалеч от източната крепостна стена и потока Бешбунардере. През него днес минава шосето Хисаря—Левскиград.[5] През 1959 г. там се откри зидан каменен гроб с вторично употребен гръцки благодарствен надпис и интересен гробен инвентар. Той ще бъде обнародван от Л. Ботушарова и А. Саркисян.

5. Най-голямото обаче градско гробище се е намирало вън от крепостта, малко югоизточно от нейния главен южен вход „Камилите".[6] То се е простирало към юг на дължина до 0,5 км. От него са известни досега две малки засводени гробници за единични

---

[1] Д. Цончев, Хисарските бани, Географски, исторически и археологически очерк, ГНБМПл., 1937, стр. 187.

[2] Пак там, ц. с., стр. 181 и 186.

[3] Пак там, ц. с., стр. 181.

[4] Пак там, ц. с., стр. 187.

[5] Д. Цончев, ИАИ, XV, 1946, стр. 212 и сл.

[6] Д. Цончев, Хисарските бани, стр. 186.

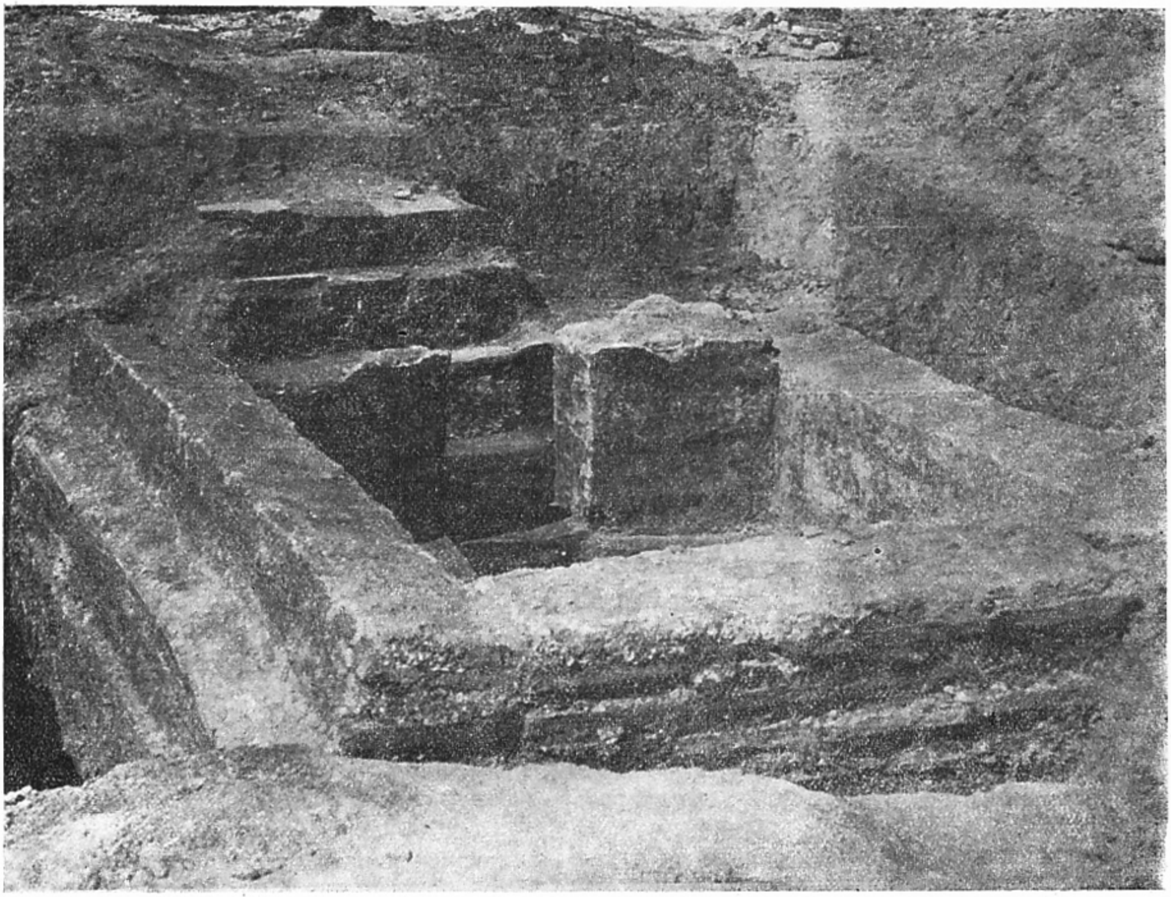

3 *Общ изглед на останките на гробница № 4. Хисаря, Пловдивски окръг*
Vue générale des vestiges de la tombe nº 4. Hissar, arrondissement de Plovdiv

погребения: № 1[1] и № 2.[2] През 1958 г. при построяването на почивната станция за трудещите се селяни при дълбоките изкопи за водоснабдяването и канализацията на курорта, станали все в района на това голямо някогашно гробище, се откриха пет нови гроба и гробници.

По-долу излагаме резултатите от тяхното проучване.

I. На 2 август при изкопи за канализацията на около 150 м западно от Чаир баня на дълбочина 1,10 м работниците попаднаха на гроб, ориентиран слабо североизток—югозапад (с 25° отклонение от север на изток). Гробът има вътрешни размери: дълж. 1,77 м, шир. 0,57 м и дълб. 0,5 м. Изграден бе от тухли с размери 0,32/0,32 м, с различни дебелини — от 0,03 до 0,05 м, — което показва, че те не са били приготвени специално за него, а са взети от различни места. Споени бяха с червен хоросан, а фугите имаха дебелина от 0,04 м до 0,05 м. Зидовете бяха дебели 0,35 м, т. е. дължината на една тухла. Подът бе постлан със същите тухли. В момента на откриването гробът бе без покрив. Вероятно е бил ограбван в миналото. След разчистването му, което стана на два пъти, в гроба се намериха следните неща: 1) следи от костите на покойника; 2) златна верижка, от единия край с неподвижна халка, а от другия с подвижна кука за закопчаване, сега отчупена, дълга 0,41 м и тежка 11,7 г (обр. 1); 3) златна елипсовидна пластинка, вероятно нагръдник, с по две малки дупки от двата края, отчасти повредена, без украса, с размери: дълж. 0,105 м, шир. 0,045 м и тежест при сегашното ѝ състояние 3,4 г (обр. 2). Тя е от типа на тракийските пластинки-нагръдници. Изработена е и употребявана през римско време.

Като имаме пред вид размерите на гроба, на тухлите и фугите, ориентацията му, както

---

[1] Д. Цончев, ц. с., стр. 186, обр. 100.

[2] Д. Цончев, Старохристиянска засводена гробница, сп. Прометей, II, 1938, кн. 5, стр. 121 и сл.

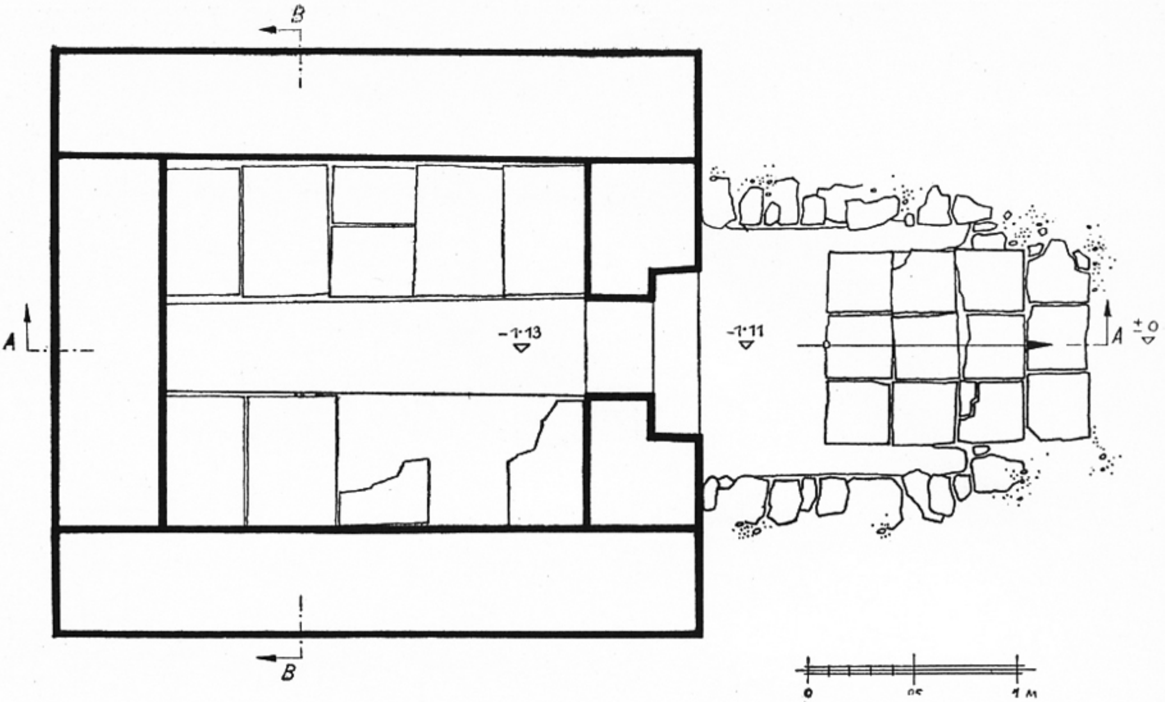

4 *Хоризонтален разрез на гробница № 4. Хисаря, Пловдивски окръг*
Coupe horizontale de la tombe nº 4. Hissar, arrondissement de Plovdiv

и златния гробен инвентар, следва да отнесем погребението към втората половина на III в. и не по-късно от първата половина на IV в.

II. През април при изравняване терена на двора вдясно и непосредствено до алеята на въпросния почивен дом на 70 м югоизточно от „Камилите“ и на 30 м източно от шосето за с. Миромир се откриха останките на разрушена раннохристиянска засводена семейна гробница. Това е четвъртата поред (№ 4) засводена гробница от известните досега в различните гробища на стария град. Тя има засводено гробно помещение (същинската гробница) с две гробни зидани легла в него, вход от югозападната къса страна и външна тухлена стълба с площадка пред входа. Запазени са долните части от всички отделения на гробницата с еднокрилата врата. Липсват полуцилиндричният свод и част от стълбата (обр. 3). Цялата постройка е изградена от тухли с различни размери, споени с червен хоросан, при дебелина на фугите 0,05 м. Гробната постройка със зиданите легла е ориентирана изток—запад с едно отклонение от 20° от изток на север, т. е. слабо североизток—югозапад — положение, което показва, че тя е строена през летния сезон на годината. Тогава са се ориентира-

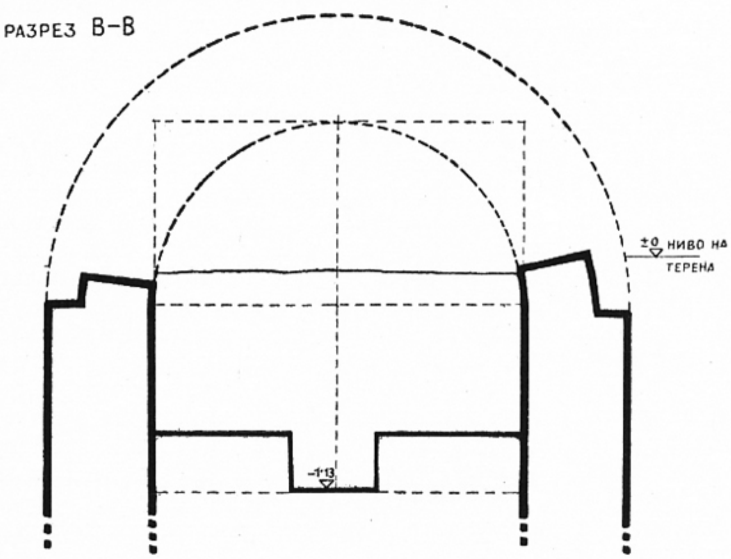

5 *Вертикален напречен разрез на гробница № 4. Хисаря, Пловдивски окръг* ⁕ *Coupe transversale de la tombe nº 4. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

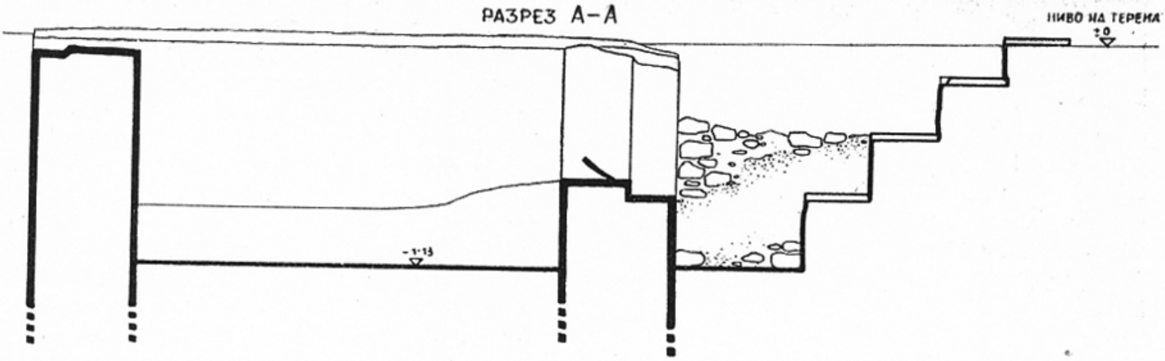

6 *Вертикален надлъжен разрез на гробница № 4. Хисаря, Пловдивски окръг*
Coupe longitudinale de la tombe n⁰ 4. Hissar, arrondissement de Plovdiv

ли за изтока по изгрева на слънцето. Гробното помещение има вътрешни размери: дълж. 2 м, шир. 1,74 м и вероятна височина 1,58 м (обр. 4, 5 и 6).[1] Зидовете са дебели от 0,52 до 0,55 м. Сводът, който е дебел 0,32 м, е стъпвал върху дългата северозападна и югоизточна стена, които при началото му имат отстъпи, широки 0,2 м. Вътрешните стени и сводът на гробницата са измазани с бяла хоросанова мазилка, дебела 0,01 м. Гробните легла са две: северозападно и югоизточно. Те са плътно изградени. Най-отгоре са покрити с тухли с размери 62/42/5 см, 62/40/4,5 см и 62/38/4,5 см. Северозападното легло е широко 0,65 м, а югоизточното 0,7 м. Повърхността им е наклонена от запад към изток. Височината им от изток е 0,3 м и на запад стига до 0,57 м. Следователно те са имали един вид възглавница на запад, накъдето са били поставени главите на покойниците. Подът на гробното помещение е широк 0,4 м и покрит с трамбувана пръст. Входът е широк 0,41 м и отстои на 0,51 м височина от пода на гробницата. Той е бил затворен с подвижна правоъгълна каменна плоча, за която цел от двете му страни са изградени необходимите отстъпи: левият 17/12 см, а десният 22/12 см. Скоби нямаше. В гробницата се е влизало от югозапад по стълба, от която днес са запазени четири стъпала, изсечени в земята, а не зидани, и покрити отгоре с по три тухли с размери 32/31/4, 31/31/3,5 и 31/30/4 см. Стъпалата са високи и широки, както следва: 1) 19,5/31 см; 2) 27/31 см; 3) 28/32 см и 4) 36/30 см. По стълбата се е слизало на правоъгълна площадка пред входа. Изглежда, че тази площадка е била покрита със свод, както показват отчасти страничните зидове. От следите и от описанието е ясно, че само горният край на стълбата е оставал на повърхността. Следи от фрески и гробен инвентар не се намериха освен разхвърляни части от костите на погребаните. От ориентацията на гробницата се вижда, че погребаните са били християни. Това е един по-късен вариант на гробница № 3, направена с по-скромни средства и размери. Можем да

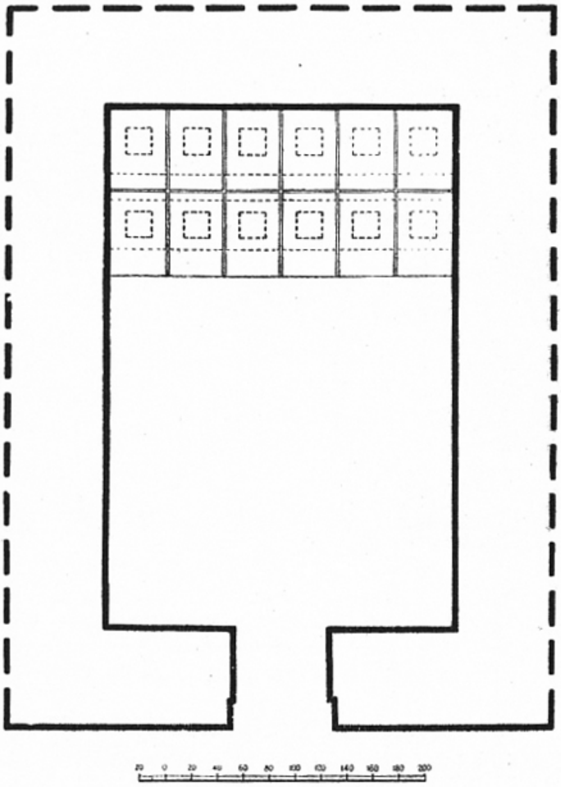

7 *Хоризонтален разрез на гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг* ◆ *Coupe horizontale de la tombe n⁰ 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

---

[1] Гробницата бе заснета от архитекта на Пловдивския археологически музей В. Коларова, за което ѝ изказваме сърдечната си благодарност.

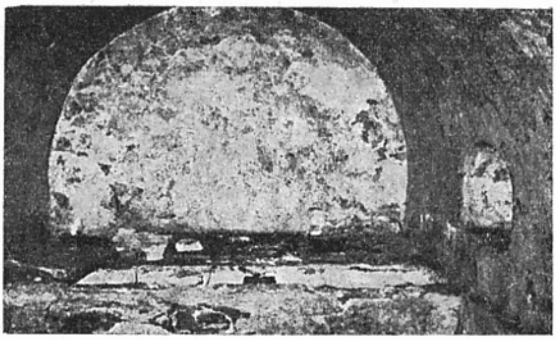

8 *Вътрешността на гробница № 5, гледана от югоизток. Хисаря, Пловдивски окръг*
Intérieur de la tombe n⁰ 5, vue du sud-est, Hissar, arrondissement de Plovdiv

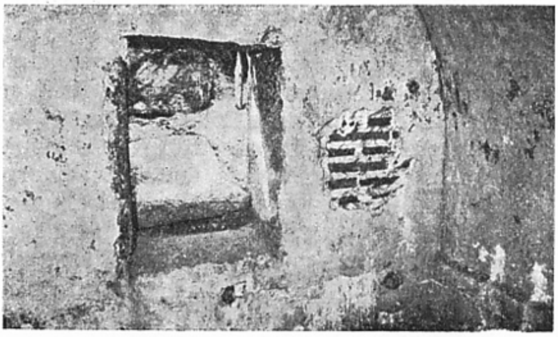

9 *Входът на гробница № 5, гледан отвътре. Хисаря, Пловдивски окръг*
Entrée de la tombe n⁰ 5, vue de l'intérieur. Hissar, arrondissement de Plovdiv

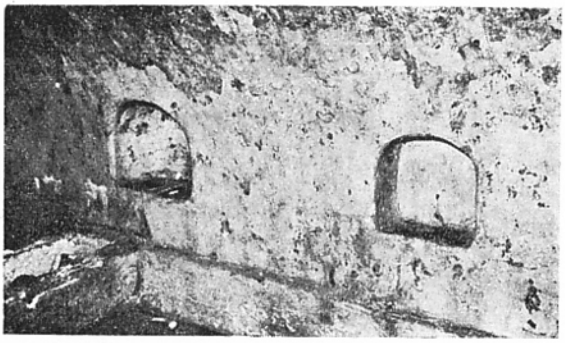

10 *Двете ниши на северозападната стена на гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг*
Les deux niches du mur nord-est de la tombe n⁰ 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv

я отнесем към втората половина на IV в. и не по-късно от началото на V в.

III. На 16 август при изкопите за канализацията на 370 м южно от „Камилите“ и на 65 м източно от шосето за с. Миромир в имота на селското ТКЗС, в средата на черния път, който се превръща в улица към смесения плаж, се откри голяма засводена раннохристиянска семейна гробница. Полуцилиндричният ѝ свод остава на 1,4 м, а подът на 4 м дълбочина от сегашното ниво. Засводеното гробно помещение с гробно легло в него има вход от югоизточната къса страна. Гробното помещение има следните вътрешни размери: дълж. 4,05 м, шир. 2,65 м и вис. 2,18 м. Ориентирано е слабо северозапад—югоизток, с 30⁰ отклонение от север на запад (обр. 7 и 8). Гробницата не бе разкопана от всички страни, а бе проучена само отвътре.[1] Доколкото можа да се установи от малко разкритите части, зидовете ѝ са изградени от гранитни и гранитогнайсови местни ломени камъни и тухли, дебели 0,78 м. Сводът е направен предимно от тухли с размери 38/36/4 см, всички споени с червен хоросан. Той е дебел 0,38—0,40 м. Отвътре върху самия зид гробницата е измазана първоначално с пласт от червен хоросан, дебел 0,01 м, а върху него следва втори гладък пласт с розов цвят, дебел 0,03 м, в който тухлените части са ситно смлени.

Входът на гробницата се намира на югоизточната къса страна. Отстои на 0,5 м от пода, на по 0,95 м от източната и западната вътрешна стена и на 0,66 м от свода (обр. 9). Той представлява вертикален правоъгълен отвор с размери вис. 1,05 м, шир. 0,7 м и дебелина на стените 0,78 м (дебелината на югоизточния зид). Четирите части на рамката му — двете вертикални и двете хоризонтални — са дебели от 0,16 до 0,18 м и са от гранит. Двете вертикални части на рамката му от външната страна имат изсичания, широки от 0,16 до 0,22 м и дълбоки от 0,01 до 0,015 м. В тях е влизала и се е затягала еднокрилата гранитна подвижна врата, която няма скоби. Самата врата, която представлява също правоъгълна плоча, има следните размери: вис. 1,20 м (едната част от нея излиза с 0,15 м над горната част на рамката), шир. 0,7 м и деб. 0,18 м.

Подът е постлан с осем реда тухли, които имат размери 64/45/8 см. Наредени са в посока североизток—югозапад. Широките фуги между тях, които са от 0,04 до 0,05 м, са запълнени с червен хоросан.

В северозападния край на гробницата върху тухления под е изградено гробното легло. То е дълго 2,65 м — ширината на гробницата, широко 1,3 м и високо 0,4 м (обр. 8). Направено е от 12 тухли (65/45/5 см), наредени в два реда по шест и подпрени в краищата си на два зида, широки по 0,2 м, а в средата — на дванадесет колонки. Колонките са квадратни със страна 0,2 м, изградени от късове от тухли и пластове от червен хоросан (обр. 7). Краищата на вътрешния ред тухли са опрени о самия зид на гробницата, в който за целта са направени необходимите плитки жлебове.

---

[1] Цялостното разкопаване отвън и укрепването ѝ се отложиха до прокарване и оформяне на улицата, на средата на която се намира.

Дългите стени на гробницата в основите си имат цокли, високи от 0,33 до 0,35 м, и по две засводени отгоре ниши (обр. 10 и 11). Южната ниша на североизточната стена, отстояща на 0,7 м височина от пода, има размери вис. 0,44 м, шир. 0,42 м и дълб. 0,23 м, а северната, отстояща на 0,65 м от пода — вис. 0,51 м, шир. 0,55 м и дълб. 0,34 м. Южната ниша на югозападната стена има размери вис. 0,44 м, шир. 0,45 м, дълб. 0,27 м, а северната — вис. 0,54 м, шир. 0,54 м и дълб. 0,26 м. И двете тия ниши отстоят от пода на 0,65 м. Вътрешните стени на северните ниши са полуцилиндрични, а на южните — плоски.[1]

Както се вижда от описанието, общо взето, гробницата представлява здрава постройка, която до момента на откриването след като толкова много години е стояло в земята, не бе никъде повредена. Не е могла да влезе в нея вода, каквато се констатира в някои от другите засводени гробници в Хисаря. Фрески по стените и свода не се установиха.

От щателното разчистване и проучване на вътрешността ѝ се установи следното:

1. Гробницата е семейна. В нея са направени на два пъти погребения: първото е на едно лице, поставено на гробното легло; след известен период от време е направено второто, когато са погребани вече едновременно двама, поставени върху самия тухлен под на гробницата (обр. 12). Костите от първото погребение бяха много разложени, а от второто — добре запазени.

2. Покойниците са поставени с глави на запад и с кръстосани върху гърдите ръце, според християнския обичай, следователно те са били християни (обр. 12).

3. Тъй като гробното легло и труповете са поставени с посока главно изток—запад, с едно отклонение от 30° от изток на север, може да се заключи, че гробницата е строена през лятото на годината, понеже тогава определянето на изтока е ставало по изгрева на слънцето, който се е менил в зависимост от годишните времена.

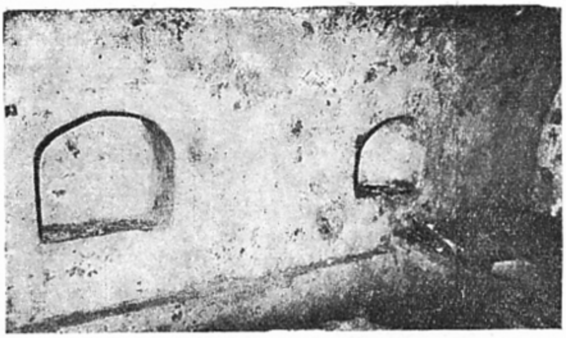

11 *Двете ниши на югозападната стена на гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг*
Les deux niches du mur sud-ouest de la tombe nº 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv

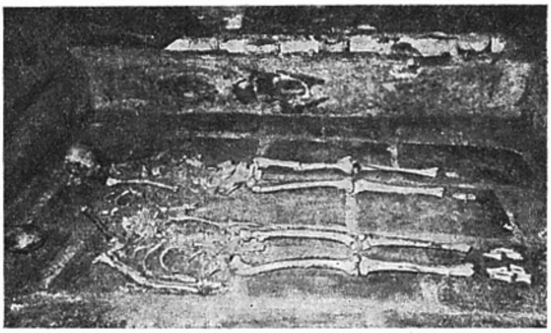

12 *Разположението на погребаните и гробното легло в гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг • Disposition des sépultures et le lit mortuaire de la tombe nº 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

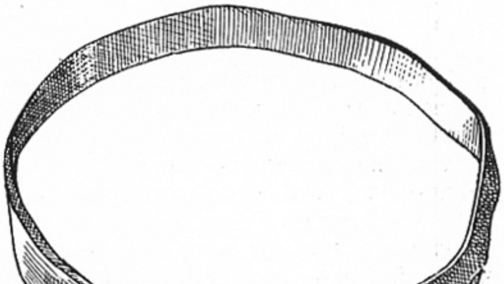

13 *Златен пръстен от гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг • Bague en or de la tombe nº 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

4. Покойниците както при първото, така и при второто погребение са поставени в гробницата без дървени саркофази, направо върху добре изгладеното гробно легло и на пода, тъй като не се констатираха следи от дървени саркофази и метални гвоздеи

---

[1] По една ниша на трите стени има засводената гробница № 5 и на двете дълги стени — гробница № 6 от софийския некропол. Вж. Кр. Миятев, Декоративната живопис на софийския некропол, София, 1925, стр. 36 и 45.

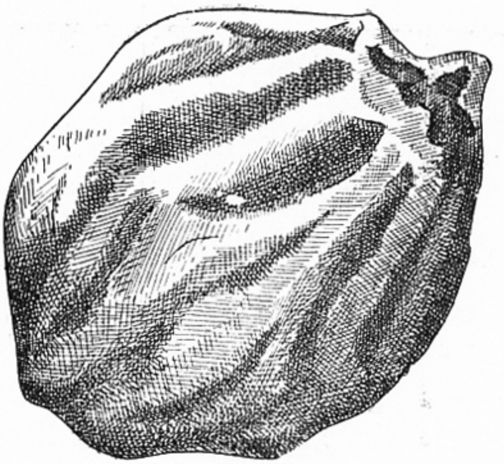

14 *Златно мънисто от гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг • Perle en or de la tombe nº 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

от тях. Може би солидно изграденото жилище-гробница е замествало саркофазите, какъвто ще да е бил тогава обичаят.

5. Средният труп е бил на жена, както показват значителните тазни кости и намереното златно мънисто от огърлица, златен пръстен и сребърна карфица, които могат да бъдат само украшения на жена.

6. Не дълго време след второто погребение гробницата е била ограбена. Крадците не са могли да влязат през входа, който остава дълбоко под земята, а през свода, в средата на който за тази цел са пробили четвъртит отвор със страни 0,38/0,40 м. Те са ограбили скъпоценните накити на погребаните и гробния инвентар, от който обикновено една част се поставя в нишите. Тогава може би е слабо изкривен в горната си част южният скелет, като се съди от положението, в което намерихме скелета. Значителна част пръст бе паднала само върху двата скелета при пробиване на отвора на свода, тъй като той се намира точно над тях. След като крадците са ограбили даровете, с кирка са копали върху южната стена вляво от входа и в дъното на южната ниша от югозападната стена, както се вижда от ударите (обр. 9). Види се, те са предполагали, че тук има скрити, вградени скъпоценности. След това са вдигнали пет от южния и една от северния ред тухли на гробното легло, за да търсят също скрити скъпоценности в празната долна част на леглото, около колонките. Петте от изкъртените тухли бяха хвърлени върху двата трупа. Преди обаче да разрушат гробното легло, те преместили една част от костите на погребания върху него и ги поставили в източната част на гробницата върху краката на другите двама мъртавци. В това положение заварихме гробното легло и костите при отварянето на гробницата. В южната ниша на североизточната стена и по стените на гробницата се установиха следи от забити железни гвоздеи, върху които сигурно е била закачена част от гробния инвентар или украсата, като венци и пр.

В пречистената и пресята пръст, паднала в гробницата през отвора на свода, намерихме:

1. Златен четириръбест плосък пръстен с малка розета, провинциална изработка: вътр. диам. 0,02 м, шир. на халката 0,003 м. (обр. 13). Той се намери до предполагаемия труп на жена, поставен върху пода непосредствено до гробното легло.

2. Златно мънисто от огърлица, кълбовидно, украсено с канелюри, които започват от средата и завършват в краищата към отворите на тръбичката за нанизване (обр. 14).

3. Сребърна карфица, счупена на пет части, дълга 0,05 м (обр. 15). Тя се намери върху западния край на гробното легло.

4. Част от златотъкан плат. И той се намери върху гробното легло. Изглежда, че произлиза от дрехите на първоначално погребания мъртвец.

5. Металическа халка, обла, с вътрешен диаметър 0,018 м, външен 0,02 м.

6. Също: диам. 0,01 м.

7. Малка стъкленица с две дръжки вис. 0,027 м, диам. на устието 0,017 м. и диам на дъното 0,027 м (обр. 16).

8. Част от втора подобна малка стъкленица.

9. Три малки къса от глинен съд с бледосив цвят, от които трудно може да се възстанови формата му.

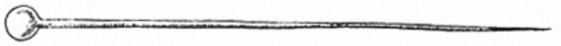

15 *Сребърна карфица от гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг. Agrafe en argent de la tombe n° 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

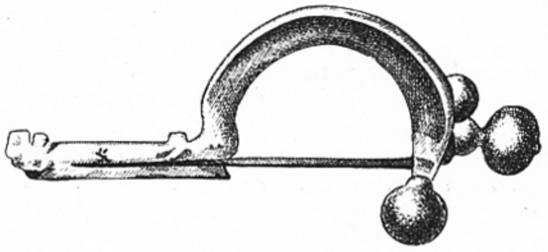

16 *Римска бронзова фибула, произлизаща от гроб. Хисаря, Пловдивски окръг • Fibule romaine de bronze provenant d'une tombe. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

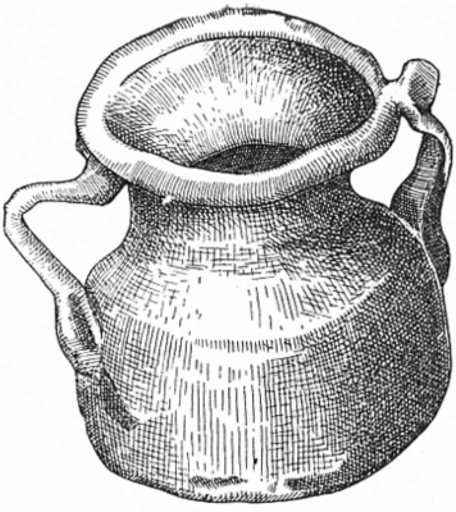

17 *Стъкленица от гробница № 5. Хисаря, Пловдивски окръг • Cruche de la tombe n⁰ 5. Hissar, arrondissement de Plovdiv*

Ориентирането на труповете с гробното легло от запад на изток и липсата на живопис в тази масивна римска гробница показват, че тя е от преходния период, когато вече е изоставена римската фрескова гробна украса и не е била още възприета в тази покрайнина напълно християнската, с характерните образи на светии, звезди, кръстове, Христовия монограм и пр., колкото и приемственост да е съществувала между двете. Следователно тук имаме засводена семейна раннохристиянска гробница от втората половина на IV в. Тя е петата поред (№ 5) засводена гробница, известна досега в гробищата на стария град при Хисарските топломинерални извори.

С откриването на тези две гробници (№ 4 и 5) се разрешава въпросът за неподвижните зидани гробни легла в семейните гробници от къснoримско и ранновизантийско време в нашите земи, в които погребението е ставало без дървени саркофази, за разлика от засводените гробници за единични лица, в които няма гробни легла. Както се вижда, засводените гробници № 4 и 5 представляват солидни подземни „вечни жилища“ — подземни гробни стаи със зидани гробни легла, представители на римската гробна архитектура (независимо от къде е водила началото си — от източногръцката или от етруската[1]), която е продължила и през раннохристиянско време. Безспорно е, че в различните гробища на стария град, както ги посочихме по-горе, сигурно ще се открият и други гробници, които ще хвърлят още повече светлина върху римската гробна архитектура в този край, постепенно преминала в християнска, с много повече християнски знаци. Представители на последната тук са гробниците № 1 и 2. У нас е известна при Плевен засводена гробница — подземна стая с три легла, от които едното е зидано, а другите две дървени.[2]

IV. При изравняване двора на почивната станция за трудещите се селяни на около 30 м северно от нея и източно от гробница № 4 се разкриха няколко полуразрушени зидани от тухли гробове. От тях произлизат бронзови и медни монети: две римски колониални от III в., силно изтрити, от Теодосий (379—395), Лициний (308—324), Константин I Велики (323—337) и неговите наследници и една от Юстиниан I (527—565).

V. От друг тухлен гроб, открит при изкопа за канализацията и намиращ се на 200 м южно от „Камилите“, точно в средата на сегашното шосе за с. Миромир, произлизат: римска бронзова фибула, дълга 0,063 м (обр. 17), и римски глинен съд с две срещуположни дръжки (обр. 18), вис. 0,075 м, диам. на устието 0,085 м и диам. на дъното 0,035 м, с червен цвят.

От казаното за петте некропола на стария град се вижда, че всичките са били както обикновено вън от града и по-късно, при разширяването му едни от тях са останали в градските квартали. От разкритите досега гробове и гробници малка част можем да отнесем към III в., а по-голямата — към IV, V и VI в.

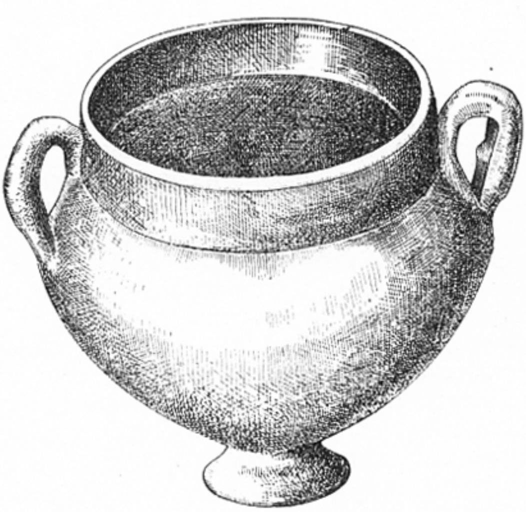

18 *Глинен съд с червен цвят, произлизащ от гроб. Хисаря, Пловдивски окръг*
Vase en argile rouge provenant d'une tombe. Hissar, arrondissement de Plovdiv

---

[1] Emile Cahen, DA, s. v. sepulcrum, 1230, 1232 и 1234; P. Girard, DA, s. v. lectus (κλίνη), 1021; Jules Martha, DA, s. v. etrusci, 836.

[2] Сводеста гробница при Плевен, ИАД, I, 1910, стр. 195 и сл.

Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле

НЕДЕЛЧО ПЕТКОВ

Напоследък при прокопаване на напоителни канали, канали-колектори, плавателния канал Павлово—Панчарево и други землени работи в Софийското поле се откриха голям брой праисторически селища. Освен в центъра на София[1] и канала-колектор зад с. Слатина[2] нови селища бяха разкрити при с. Горубляне, Герман, Долни Лозен, Лесново, гара Искър, Бухово, Белица и другаде. От находките, които имаме, може да се направи следната характеристика на откритите селища и тяхната култура, която тук публикуваме (обр. 1).

1. Долни Лозен. През 1956 г. при прокопаване на напоителния канал в местността „Къшовица“ около 3 км северно от с. Долни Лозен (обр 1_1) в зеленчуковата градина на стопанството е било открито праисторическо селище в което на много места в културния пласт, дебел 1 м, се наблюдават три последователни от различни епохи наслоявания. В най-долния пласт, на дълбочина от 1 м, са открити останки от три жилища. Запазената част от основите на жилищата има средна височина до 0,30 м и дължина от север към юг: първото жилище около 3,60 м, второто — 3,30 м и третото около 3,50 м, като разстоянието между първото и второто жилище е 30 м, а между второто и третото — 20 м. По много от глинените късове от стенната мазилка, изхвърлени вън от канала, има отпечатъци на колове и пръти от 1 до 6 см дебелина. Съдовете имат купообразна форма, кухи дъна и са снабдени с по две въжести дръжки. Върху червената или охрена излъскана основа на стените им е изведен с черна или винена боя геометричен орнамент във форма на полукръгове, хоризонтални или отвесни линии и мрежи (обр. 2). Подобна керамика ни е позната от Кремиковци, Бухово, Курило, Реброво и Слатина, Софийско,[3] Челопеч, Пирдопско,[4] Караново,[5] Капитан Димитриево[6] и др., която по време е датирана към средния неолит (Караново I А). От този пласт на селището произлиза каменно оръдие калъпест тип, характерно за същото време (обр. 2). Много парчета от същата керамика са открити на 1 м дълбочина в основата на целия напоителен канал в „Къшовица“, от р. Поройна до зеленчуковата градина на стопанството.

Вторият културен пласт над глинените мазилки от жилищата от долния пласт има дебелина от 0,10 до 0,15 м. Той най-добре се очертава при жилище № 2, където са разкрити много късове от глинени съдове с черен и червен цвят, излъскани и украсени със слабо вдлъбнати коси ребра (обр. 3), прешлен за вретено, тежест за стан, каменно оръдие (обр. 3), парчета от глинени масички с шахматен инкрустиран орнамент (обр. 3), отпечатък на рогозка върху дъно на тънкостенен съд (обр. 3), каменен хаван с чукало и много животински кости от говедо, овца, свиня, елен, сърна. Този пласт по лъскаво-черния цвят на съдовете, украсени с вдлъбнатите коси ребра, и по глинените масички с шахматен инкрустиран орнамет следва да отнесем към късния неолит. Подобна керамика открихме в селището от късния неолит при с. Герман, описанието на което следва по-долу.

След един слой от около 0,20 м, в който няма никакви културни останки, следва най-горният пласт, дебел около 0,30 м. В него се намират много парчета от дебелостенни червени съдове, орнаментирани с релефни околовръстни ленти, украсени с притиснат с пръстите орнамент, характерен за желязната епоха. Някои от съдовете са имали езичести дръжки. Покрай дебелостенните съдове се намират парчета и от малки тънкостенни съдчета, снабдени с кръгли канелирани дръжки. Тази керамика освен в изкопите на канала твърде много се среща и по повърхността на едно голямо пространство по цялата местност „Къщовица“, от манастира „Св. Петър“ до р. Поройна. На много места от двете страни на напоителния канал в „Къшовица“ се забелязват пръснати в кръг с диаметър около 5—6 м парчета от груби дебелостенни съдове, работени на ръка, украсени с вдлъбнати с пръстите ямички, и късове от синкави паницообразни тънкостенни съдове с профилирани ръбове на устията, работени на грънчарско колело; късове от хромелни камъни и много парчета от сива стенна мазилка, внимателно изгладена от лицевата страна, а върху обратната ѝ страна с отпечатъци от пръти с дебелина от 1 до 1,50 см и от сламки, дебели около 3 мм. Това са останки от жилища от голямо селище, възникнало около четирите извора на „Къшовица“ през желязната епоха.[1]

---

[1] Г. Георгиев, Останки от първобитно селище в центъра на София, ИАИ, XXII, 1959, стр. 329—332.

[2] Н. Петков, Неолитно селище при с. Слатина, сп. Археология, I, кн. 1—2, 1959, стр. 100—105.

[3] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийската котловина, ГНБМПл., 1928—1929, стр. 187—195, обр, 12—19; същият, Неолитично селище при с. Слатина, сп. Археология, I, 1959, кн 1—2, стр. 101—102, обр. 100, 103.

[4] Н. Петков, Селищната Гинова могила до Челопеч, ГНАМП, I, 1948, стр. 160, обр. 3—4.

[5] В. Миков, Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии, Советская археология, I, 1958, стр. 50, обр. 4.

[6] П. Детев, Селищната могила Банята при Капитан Димитриево, ГНАМП, VII, 1950, стр. 3—4, обр. 5, 7.

2. Герман. Североизточно от селото, зад двора на стопанството (обр. 1_2), при прокопаване на напоителния канал на една дълбочина от около 2 м е открито голямо праисторическо селище с културен пласт, дебел 1 м и дълъг около 300 м. Целият пласт има черен цвят със следи от опожаряване. Всички находки, намерени в културния пласт и по дъното на изкопа, са начупени на дребни парчета и с явни следи от обгаряне. Голяма част от фрагментите са от груби дебелостенни съдове, сиви и червени на цвят и украсени по ръба между шията и долната част на съда с ямички от натискане с пръст или нокът (обр. 4). Имали са плоски дъна и две обикновени кръгли отвесни дръжки. По-малък брой са парчетата от тънкостенни малки съдове, грижливо работени, излъскани, сиви и червени на цвят. Имат къса, извита навън шийка и конична долна част. В по-голямата си част тези съдове са украсени било по шиите, било в долната си част със слабо вдлъбнат орнамент във форма на коси ребра или спирали (обр. 4). В изхвърлената от изкопа пръст се намери отчасти запазена глинена фигурка (обр. 4_1). На много места в културния пласт се намират късове от червена и опушена от огън глинена мазилка. Намериха се няколко хромелни плочи от червен пясъчник и две каменни оръдия със следи от дълга употреба. По формата на съдовете и по орнамента от плитковдлъбнати ребра, какъвто орнамент имат съдовете от Долни Лозен, Курило и Горубляне (плавателния канал), селището от Герман следва да бъде отнесено към късния неолит.

3. Курило. В землището на селото се откриха три праисторически селища (обр. 1_3): в местността „Кременица“, срещу жп. гара Курило, в местностите „Могилки“ и „Пухчиния камък“, отдясно на р. Тайна, около 500 м северно от селото, и при Слана бара, в подножието на Бели град, отдясно на р. Искър.[2] Голям научен интерес представлява обширното селище в „Кременица“, където се откриха културни останки от три различни по време наслоявания.

През 1926 г. в западната част на „Кременица“ при построяване жилище на Михаил Захариев на една дълбочина от 1,20 м е била открита част от северната стена на жилище, дълго 0,50 м и високо 0,50 м. Южно от стената са били открити голям брой здрави и строшени глинени съдове, каменни оръдия, тежести за стан, хромелни плочи, много животински кости и други битови предмети. От тази находка са запазени само няколко фрагмента от глинени съдове с червен излъскан цвят и украсени с черен и кестеняв геометричен орнамент (обр. 5), познат ни от селищата в Софийското поле,[3] Караново[4] и други места у нас. Върху един фрагмент е запазен бихромен орнамент: широки 1 см черни ленти, оградени от двете страни с тесни бели линии (обр. 5). Подобен бихромен орнамент ни е познат от Слатина,[5] Старчево[6] (Югославия) и др. Това селище е трето в Софийското поле от среден неолит, в което не се срещат съдове, украсени с бял орнамент, какъвто срещаме по съдовете от Кремиковци, Бухово, Милковица,[7] Ветрен, Пазарджишко,[8] Караново,[9] Капитан Димитриево[10] и др. От това селище, открито на една дълбочина от 0,70 м в западната част на „Кременица“, са намерени много каменни оръдия калъпест тип, характерни за средния неолит (обр. 5).

---

[1] До един от тези извори, познат под името Светата вода, свързан с легендата за преследване на турците от цар Иван-Шишман, се намират обработени каменни късове от антична постройка, може би светилище, откъдето В. Добруски публикува каменен надпис с името на *῞Ηρα ᾿Αρμούληνή*, вероятно *῞Αρμουλα* — географско име на *ουλα*, както се е наричала местността в старо време (В. Добруски, Материали по археологията на България, ГНМ, I, София, 1907, стр. 162).

[2] Кратки сведения за тези селища вж. у Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 409—411, 418—419.

[3] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика от Софийското поле, ГНБМПл., 1928—1929, стр. 187—195, обр. 12—19.

[4] В. Миков, Культура неолита, энеолита и бронзы в Болгарии, Советская археология, 1, 1958, стр. 50, обр. 4.

[5] Н. Петков, Неолитично селище при с. Слатина, сп. Археология, I, 1959, кн. 1—2, стр. 101, 102, обр. 100—103.

[6] Dr. Arandjelovič, Garašanin. Starčevačka kultura, Liubljana, 1954, стр. 111, табл. XV, обр. 5.

[7] Н. Петков, ц. с., стр. 187, обр. 12.

[8] Н. Петков, Материали за проучване предисторията на България, ИАИ, XVII, 1950, стр. 211.

[9] В. Миков, ц. с., обр. 4.

[10] П. Детев, ц. с., стр. 3—5, обр. 5—9.

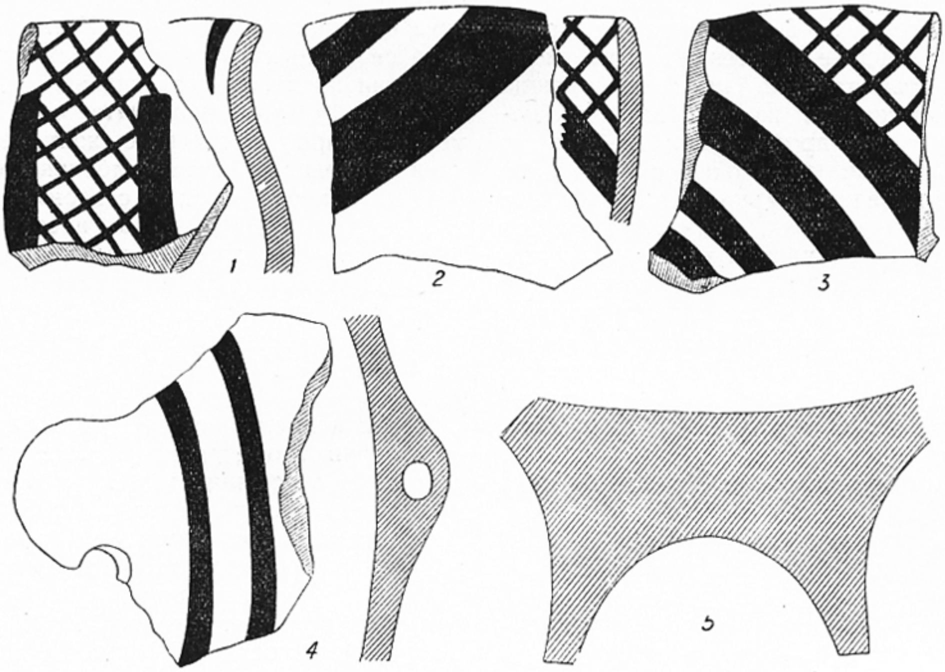

2 *Долни Лозен. Късове от глинени съдове. Винен орнамент върху кестенява основа*
Dolny Lozen. Tessons de vases d'argile. Ornement lie-de-vin sur fond brun

Кремик

Второто селище, възникнало през късния неолит, заема почти цялата площ на „Кременица“, където се намират в голямо количество късове от глинени съдове с черен, червен и сив цвят, съставени в по-голямата си част от две конусообразни, съединени с широките си основи части и снабдени с къса права шийка. Много от тези съдове са орнаментирани в горната, а в някои случаи и в долната си част с плитко вдлъбнати коси или отвесни ребра (обр. 6). Върху дъната на някои от тези съдове има отпечатъци на рогозки. Голям брой каменни брадвички и длета, човешки и животински фигурки,[1] кръгли и елипсовидни тежести за стан и други предмети принадлежат на това селище. При Долни Лозен, Герман и Горубляне се откриха подобни селища от късния неолит, където глинените съдове имат същата форма и са украсени със същия вдлъбнат орнамент.

Третото селище от края на късния неолит е заемало малка част от централната и южната страна на „Кременица“. Малкият брой намерени предмети говори, че това селище не е просъществувало дълго време. Керамиката му, застъпена в ограничено количество, се характеризира от тънкостенни изгладени отвън съдове със синкав и черен цвят, издути в средната си част и орнаментирани с врязани двойни линии във форма на ленти, волути и триъгълници, изпълнени с вдлъбнати точки, запълнени с бяла инкрустация. Някои от съдовете са завършвали с високи тесни шии със свити навътре гърла, орнаментирани по същия начин (обр. 6). На същото селище принадлежат няколко човешки фигурки със сивосинкав цвят, излъскани и украсени с врязан орнамент, в някои от които са се запазили следи от бяла инкрустация. Тези фигурки по пластичното третиране на някои анатомични подробности в човешкото тяло рязко се отличават от глинените фигурки от селището от късния неолит на „Кременица“.[2] Засега това е единственото праисторическо селище от Софийското поле, характерно с лентестата керамика, на която трябва да търсим паралели далеч на запад от нас — Мали

---

[1] Н. Петков, Предисторическо изследване на Софийското поле, ГНМ, VI, 1932—1934, стр. 409, обр. 256.
[2] Пак там.

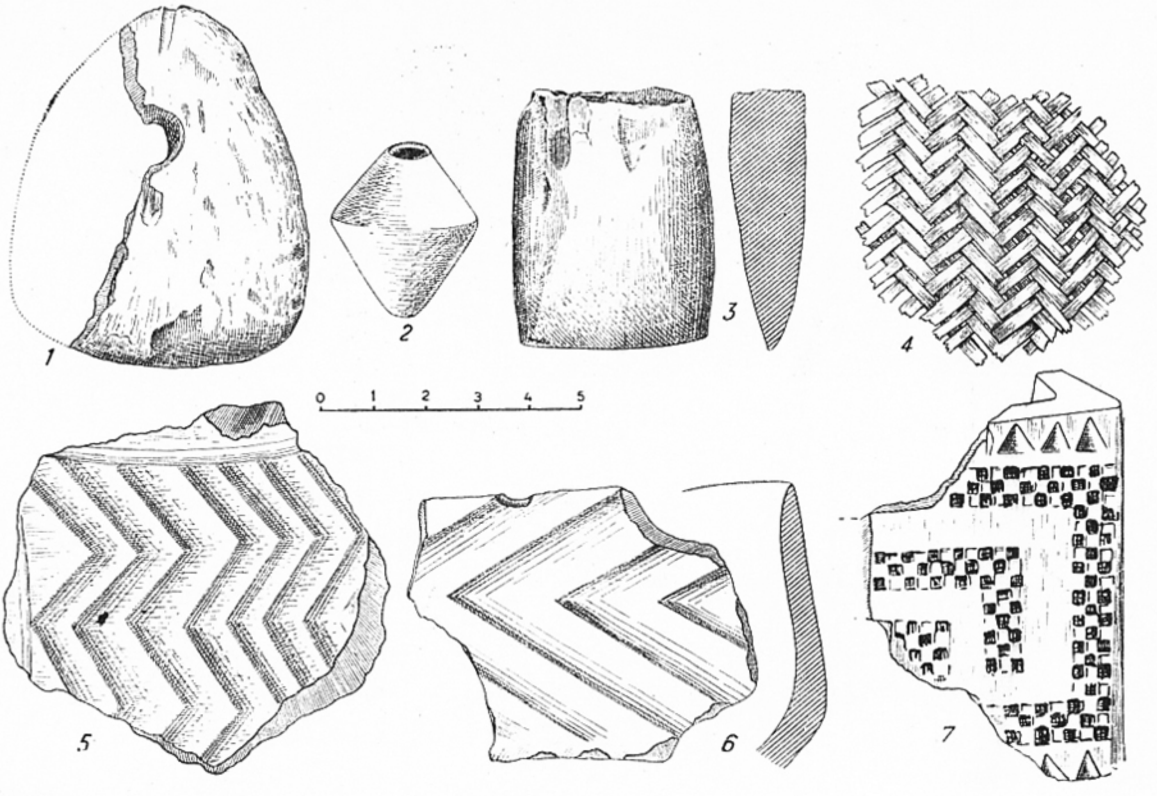

3 *Долни Лозен. Материали от късния неолит*
Dolny Lozen. Matériaux du Néolitique supérieur

Друм, Чаршия[1] и Тордош,[2] Югославия, и намерената в некропола в Sondershausen.[3]

В местността „Могилки“, около 500 м от с. Курило, по десния бряг на р. Тайна, се откриха две селища.[4] Там, където р. Тайна прави последния си завой, преди да пресече жп. линия Курило—Ромча, по стръмния ѝ десен бряг се намират строшени глинени съдове, работени на ръка и украсени от външната си страна с графитен орнамент (обр. 6). Намериха се две кремъчни стъргалки с рогов цвят и костено шило. Това селище от каменно-медната епоха има своята близка аналогия със селищната могила Окол глава при с. Гниляне.[5] Към това време ще трябва да отнесем и намерения по-рано в това селище плосък каменен идол,[6] който по форма наподобява на един костен идол от Султан[7] и на плоския каменен идол от същата материя — шиферна плочка — от Челопеч, Пирдопско.[8]

Второто селище се намира на северните склонове на местността „Могилки“ по посока към жп. линия София—Мездра. В него се откриха фрагменти от два вида глинени съдове: орнаментирани и неорнаментирани. Първите са от тънкостенни сиво-синкави и червени на цвят съдове, украсени с врязан орнамент във форма на триъгълници, успоредни линии, точки и кръгове, орнамент, какъвто намираме по някои съдове от „Равни камък“ — „Пеклюк“ при с. Гълъбовци, Слив-

---

[1] М. Васић, Прилози ка решавању тројанских проблема, Глас српске Краљевске академје, IXX—43, Белград, 1906, стр. 229—235, обр. 43—50.

[2] Čiro Truhelka, Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba prehistoricke, Glasnik Zemaijskor muzeja Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1914, 1—V, Neolitsko naselje u Butmiru, стр. 59—67, табл. II—III, стр. 61, обр. 21 *а*, стр. 65, обр. 28.

[3] Dietrich Kahlke, Die Bestattungssitten des Donauländischen Kulturkreises der jüngeren Steinzeit, Teil I, Linienbandkeramik, Berlin, 1956. Das Gräberfeld Sondershausen, стр. 57, табл. 23—33.

[4] Н. Петков, ц. с., стр. 410—411.

[5] Н. Петков, Могилата Окол глава при с. Гниляне, ГНМ, V, 1926—1931, стр, 115—145; същият, Селищната могила Окол глава, ИАИ, XVII, 1950, стр. 157—170, особено стр. 163, обр. 99*а*.

[6] Н. Петков, Материали за проучване на предисторическата епоха в България, ИАИ, XIII, 1939, стр. 309, обр. 335₁.

[7] Ан. Чилингиров, Костни идоли от праисторическото селище в Султан, Мсб., XXV, 1909, табл. II, обр. 10.

[8] Н. Петков, Гинова могила при с. Челопеч, Пирдопско. Разкопки и проучвания, кн. I, 1948, стр. 72, обр. 57₂.

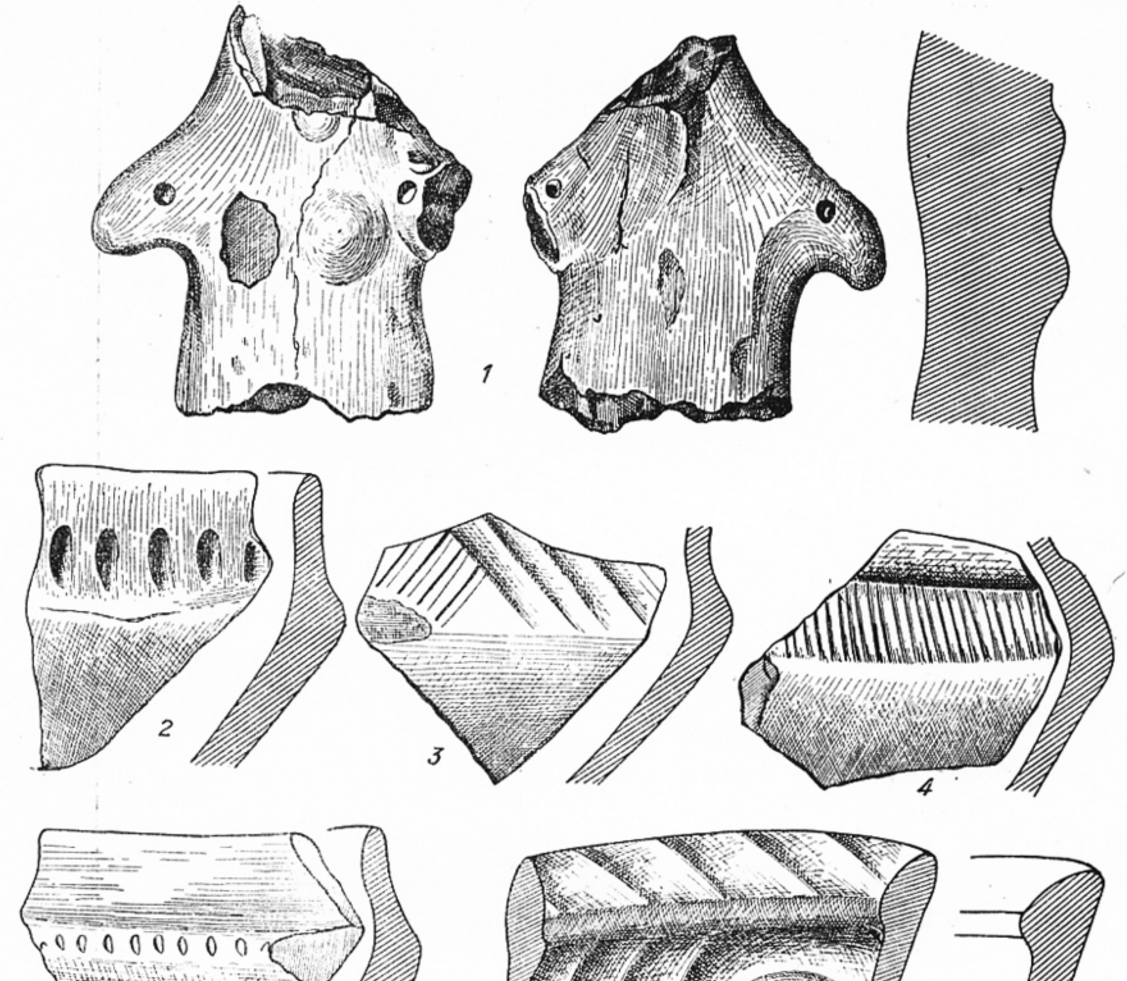

4 *Герман. Глинен идол. Фрагменти от глинени съдове с вдлъбнат орнамент*
Gherman. Idole en argile. Fragments à décor incisé

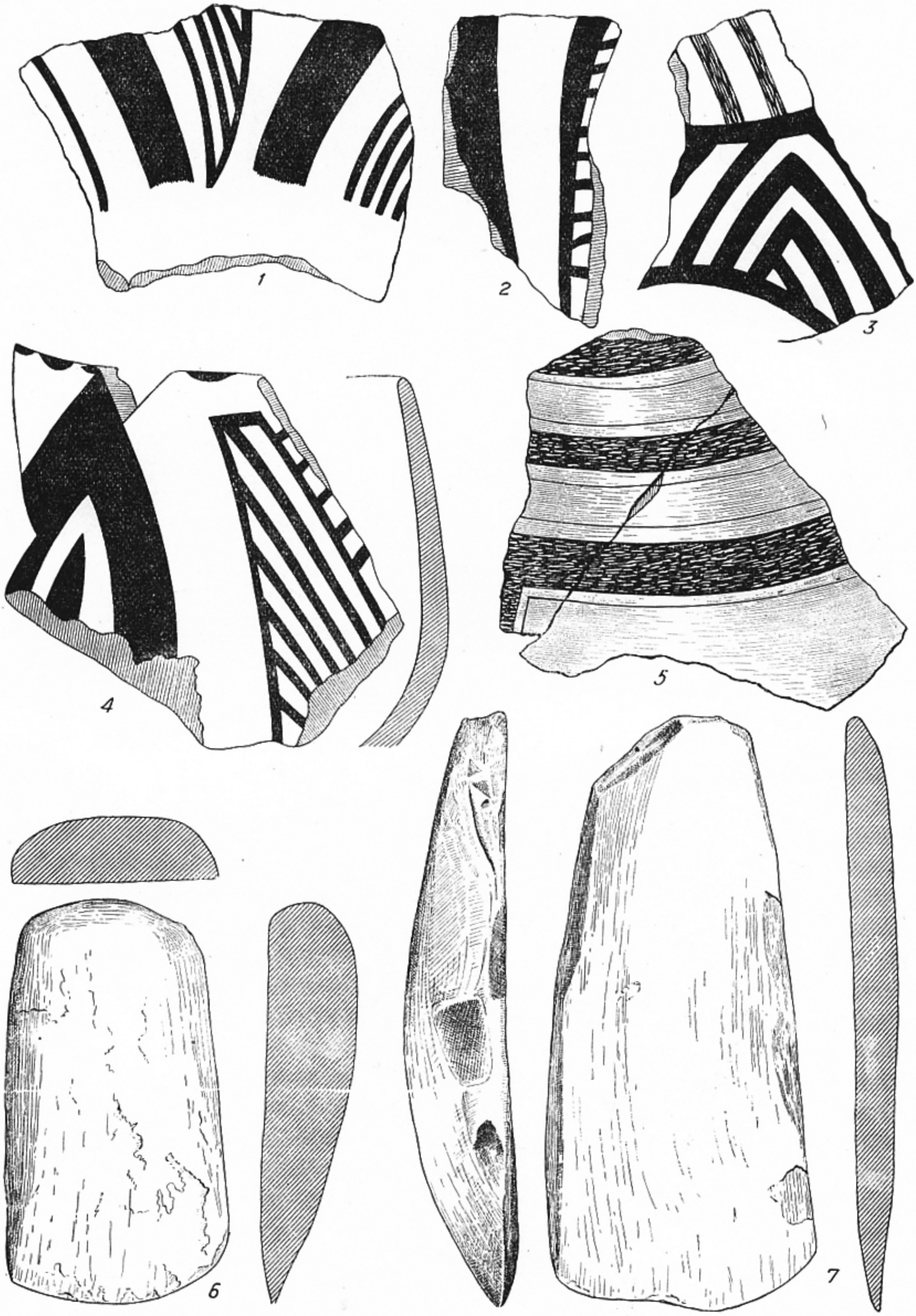

5 Курило. Местността „Кременица". Фрагменти от глинени съдове, украсени с винен бихромен орнамент — черни ленти, оградени с бели ивици. Каменни оръдия калъпест тип. Среден неолит
Kourilo. Le lieu dit „Kremenitza". Fragments de vases en argile, décorés d'un ornement lie-de-vin bichromé — bandes noires entourées de raies blanches. Outils de pierre moules. Néolithique moyen

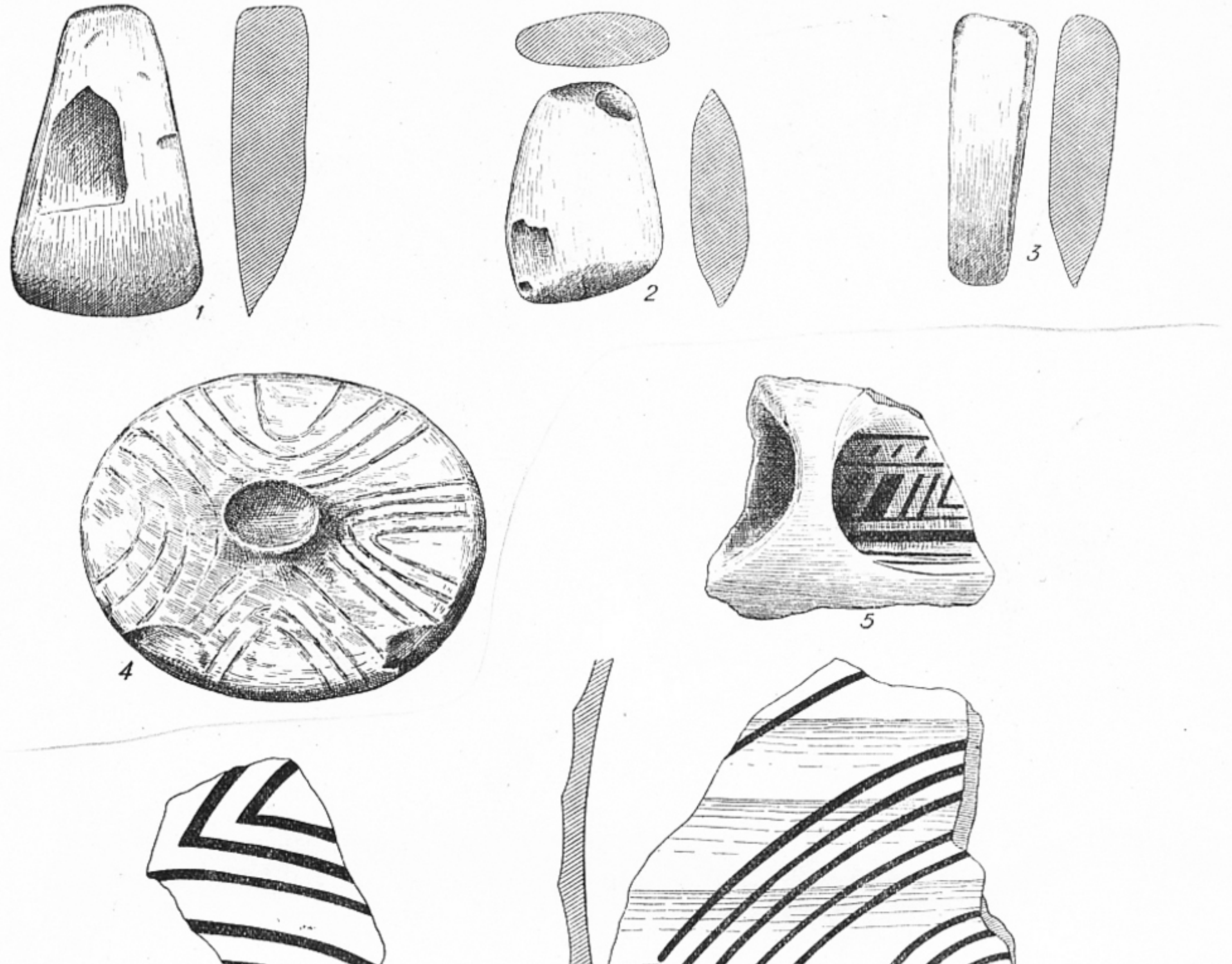

6 *Курило. Материали от Кременица (1—4, 8) и Могилки (5—7)*
Kourilo. Matériaux du Kremenitza (1—4, 8) et Mogilki (5—7)

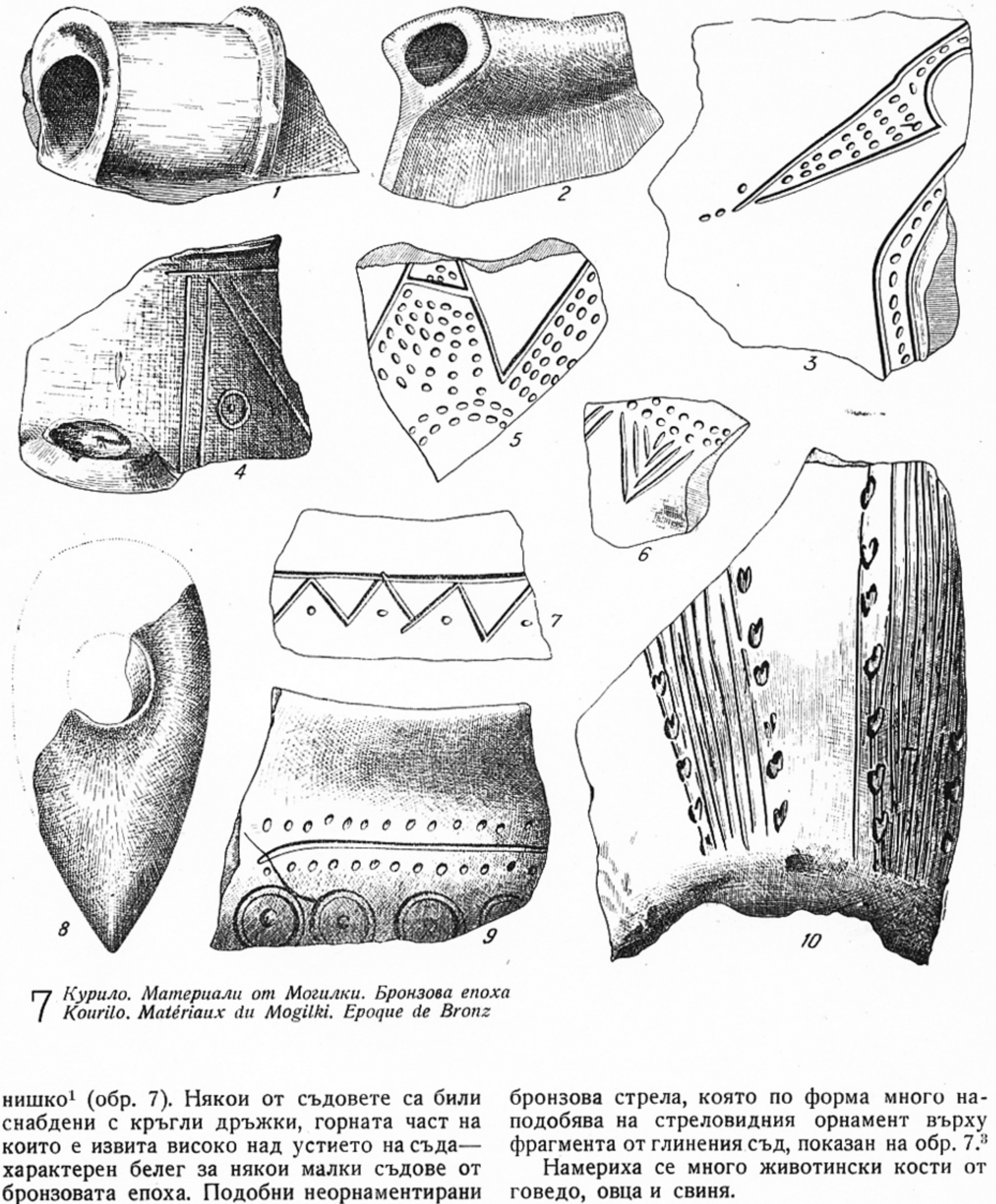

7 *Курило. Материали от Могилки. Бронзова епоха*
Kourilo. Matériaux du Mogilki. Epoque de Bronz

нишко[1] (обр. 7). Някои от съдовете са били снабдени с кръгли дръжки, горната част на които е извита високо над устието на съда — характерен белег за някои малки съдове от бронзовата епоха. Подобни неорнаментирани съдчета се откриха и в „Кривша“ — „Пеклюк“, в горния пласт на жилище № 1.[2] Характерно за същата епоха е и каменното оръдие с дупка, което за разлика от подобните каменни оръдия от каменно-медната епоха има дъговидно извит резец (обр. 7). Към същото време трябва да отнесем и намерената по-рано в това селище плоска бронзова стрела, която по форма много наподобява на стреловидния орнамент върху фрагмента от глинения съд, показан на обр. 7.[3]

Намериха се много животински кости от говедо, овца и свиня.

Р. Попов публикува материали от трето селище от тази местност, открито в обширното „Селище“ между с. Курило и десния

---

[1] Непубликувани материали.
[2] Непубликувани материали.
[3] Н. Петков, ц. с., стр. 309, обр. 335.

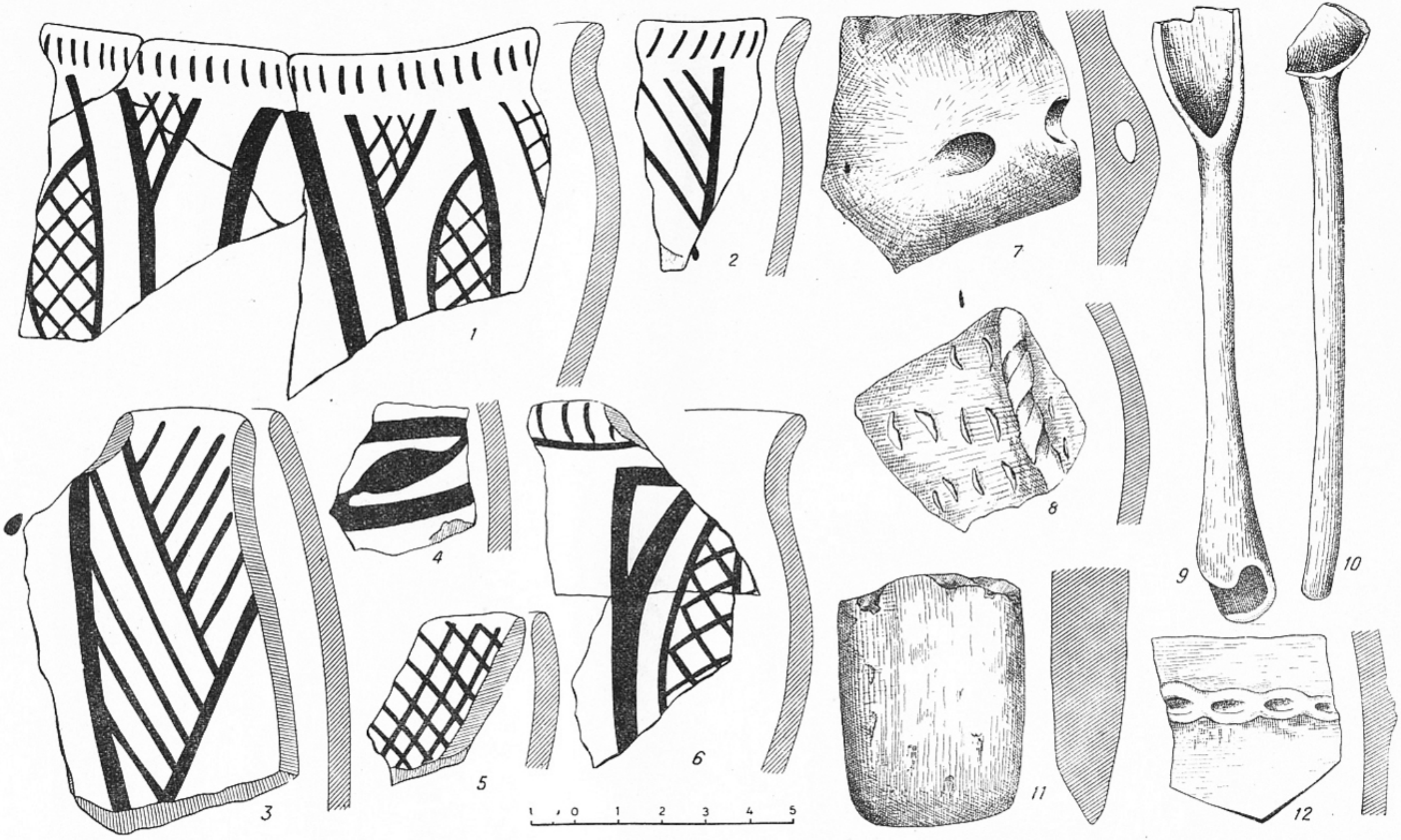

8 *Реброво. Фрагмент от глинени съдове, украсени с винен и черен орнамент върху кестенява основа. (1—6), костени лъжици (9—10), каменна брадва (11) и др. Среден неолит*
Rebrovo. Fragment de vases en argile, décoré d'un ornement lie-de-vin sur fond brun (1—6), cuillère en os (9—10), hache de pierre (11) etc. Néolithique moyen

бряг на р. Тайна,[1] датира го като селище от младата каменна епоха и изрично споменава, че в това селище не е намерил инкрустиран и рисуван орнамент.

4. Реброво. Местността, дето се намират гробищата на с. Реброво, наричана „Селището при латинската черква" (обр. 1_4), е набраздена от много издълбани от дъждовете малки ровини, в някои от които, южно от гробищата, се намират кремъчни оръдия, парчета от купообразни съдове. Те имат червена излъскана повърхност и са снабдени с кухи дъна и с две въжести дръжки. Украсени са отвън, а в много случаи и от вътрешната страна с черен или винен геометричен орнамент във форма на успоредни или отвесни линии, слети спирали и мрежи, включени в спирали (обр. 8). В една от най-южните ровини на тази местност на една дълбочина от около 1,50 м се откриха много фрагменти от тази керамика (обр. 8), парчета от дебелостенни съдове с притиснат с пръсти орнамент (обр. 8), две костени лъжици (обр. 8) и едно каменно оръдие калъпест тип (обр. 8). Подобни каменни оръдия с калъпеста форма ни са познати от Курило, Кременица, Кремиковци, Слатина, Караново, Капитан Димитриево и др., а костени лъжици — от Караново, Стамово и др.[2]

По форма и орнамент на съдовете това селище, което е напълно сходно със селището от Бухово, Кремиковци, Курило, Слатина, Караново I, Капитан Димитриево, Старчево и др., следва да отнесем към средния неолит (Караново I А). Това е най-северното предисторическо селище от средния неолит в Софийското поле с боядисана керамика. На запад от Курило тази боядисана с черна, винена или бяла боя керамика досега не ни е позната в Софийското поле, напротив, на изток чрез Челопеч, Пирдопско, Баня, Карловско, нейните следи виждаме в най-долния пласт I А на Караново,[3] а чрез Милковица[4] и Ветрен, Пазарджишко,[5] в Маришкия басейн тя е открита в Капитан Димитриево,[6] Пещерско. По долината на Струма я намираме при Прибой, Радомирско, и Мурсалево, Станкедимитровско,[7] а далеч на изток от Софийското поле тя е открита в Деветашката пещера.[8] Бъдещите проучвания на тази най-стара засега неолитна керамика, открита на много места в Софийско, ще хвърлят светлина за нейното проникване и разпространение в нашите земи.

5. Бухово. Около 2 км южно от селото в местността „Лашор," до един голям извор (обр. 1_5) се откриха три различни по време културни наслоявания: от бронзовата епоха, от желязната епоха и славянска керамика.

Бронзовата епоха е засвидетелствувана с много парчета от тънкостенни глинени съдове, синкави и червени на цвят, с плоски дъна и украсени отвън и по ръбовете на устията с врязани линии във форма на триъгълници, резки и точки. По-големите съдове, издути в средната си част, са били снабдени с малки плоски отвесни дръжки с кръгли хоризонтални дупки. Подобни съдове, украсени с врязани триъгълници върху средната външна част, се откриха в селището от същото време в „Пеклюк" при с. Гълъбовци, Сливнишко.[9]

Желязната епоха е засвидетелствувана с фрагменти от груби дебелостенни червени на цвят съдове, украсени в горната част на устията или около езичестите си дръжки с релефни ленти, орнаментирани с вдлъбнати от пръстите ямички, какъвто орнамент, твърде разпространен, констатирахме по съдовете от същото време и в селищата при Долни Лозен — „Къшовица", Слатина — „Росаляка", Белица — „Чомберица", „Пеклюк" при Гълъбовци, Курило — „Тайна", Гниляне — „Цанов валог" при „Козя страна" и други места в Софийското поле.

6. Белица. Около 500 м източно от с. Белица, по пътя за с. Хераково, в местността „Чомберица" (обр. 1_6) и по билото на върха над с. Градището се откри голямо селище с керамика, аналогична на тази от Бухово — „Лашор" — и посочените по-горе други места в Софийското поле. Това са съдове, работени на ръка от непрочистена от песъчинки глина, на цвят червени, тънкостенни и дебелостенни, украсени предимно с релефни околовръстни ленти с вдлъбнати мички по тях и снабдени в повечето слу-

---

[1] Р. Попов, Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. Материали за историята на София, кн. V, София, 1921, стр. 10, 13, 17. В публикуваната карта (обр. 1_5) посоката на р. Тайна и местоположението на селището са погрешно отбелязани.

[2] Г. Георгиев, За някои оръдия на производството от неолита и енеолита в България, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, София, 1958, стр. 377, обр. 8, 9.

[3] В. Миков, ц. с., стр. 48—49, обр. 3.

[4] Н. Петков, Предисторическа боядисана керамика в Софийската котловина, ГНБМП, 1928—1929, стр. 186.

[5] Н. Петков, Материали за проучване предисторията на България, ИАИ, XVII, 1950, стр. 211.

[6] П. Детев, ц. с., стр. 3—5. обр. 5—9.

[7] В. Миков, Материали от предисторическата епоха в България, ИАИ, VII, 1932—1933, стр. 362—363, обр. 113.

[8] Непубликувани материали в Археологическия музей в София, Сведения за културата в пещерата (Вж. Н. Джамбазов, Пещерите в България, София, 1958, стр. 58.).

[9] Непубликувани материали.

чаи с езичести дръжки. На много места върху горната тераса от западната страна на Градището на една дълбочина от около 0,80 м се откриват много късове от червена глинена мазилка с отпечатъци по тях на колове и пръти, дебели от 2 до 5 см. Около мазилката се намират много парчета от горепосочената керамика от желязната епоха.

7. Гниляне. Около 3 км северозападно от селото в старопланинската местност „Ценов валог“ (обр. 1_7), отдясно на реката, която разделя „Цачов валог“ от „Козя страна“, се откри селище с керамика, подобна на тази от Белица, Долни Лозен и посочените по-горе селища с подобна керамика от желязната епоха.

Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко

НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ

На около 3 км южно от с. Бежаново, в землището на селата Драгана, Ъглен и Бежаново, местността е много живописна. Под името на пещерите тази местност е известна като „Парниците“.[1] По високите части на карстовия ѝ терен днес още личат множество пролуки, зъбери и други оголени повърхности. Тук, а също и в долината на р. Каменица скалите, повечето от които завършват в горната си част с отвесно отсечени стени, образуват красив меандровиден пролом с няколко пещери: Сухият парник, Водният парник, Малкият и Големият парник и пр.

Първата от тях (Сухият парник) (обр. 1_4), издълбана в южния скат в началото на едноименния (Парнишки) дол, представлява сложен лабиринт от два почти успоредни един на друг тунела с посока изток—запад. Подът на левия тунел е каменист, а десният

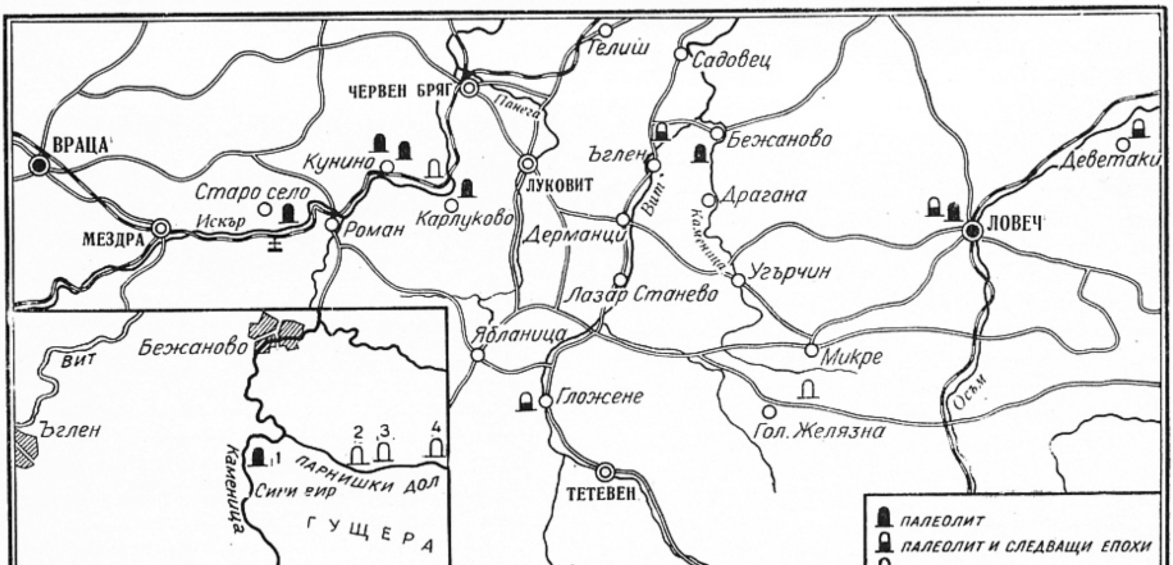
Телиш
Садовец
ЧЕРВЕН БРЯГ
Панега
ВРАЦА
Кунино
Бежаново
Ъглен
Деветаки
Старо село
ЛУКОВИТ
Драгана
Вит
Искър
Роман
Карлуково
МЕЗДРА
Дерманци
Каменица
ЛОВЕЧ
Угърчин
Лазар Станево
Ябланица
Микре
Гложене
Гол. Желязна
Осъм
ТЕТЕВЕН
Бежаново
Вит
Ъглен
2
3
4
1
Каменица
Парнишки дол
Сиги вир
ГУЩЕРА
Драгана
ПАЛЕОЛИТ
ПАЛЕОЛИТ И СЛЕДВАЩИ ЕПОХИ
БЕЗ ПАЛЕОЛИТ

1 *Карта на пещерните палеолитни находища: Пещ до Старо село, Самуилица I и Самуилица II до Кунино, Темната дупка при Карлуково, Моровица при Гложене, Очилата при Ъглен, Парника при Бежаново, Табашката пещера и пещерата В. Левски до Ловеч и Деветашката пещера*
Carte des sites paléolithiques

---

[1] Местното население употребява думата парник вместо пещера.

е сух и топъл — използуван за жилище от първобитния човек. Свидетелство за това е големият брой късове от глинени съдове, кости от домашни и диви животни, кремъчни остриета и други битови предмети от времето на енеолита и желязната епоха (латен).

Водният парник е най-голямата пещера в този район. В същност тя се състои от две части: S-овиден тунел и пещерата, свързани помежду си чрез дълбок сляп дол (обр $1_{2\ и\ 3}$). Последният, както се вижда, е образуван от пропадане на тавана на тази импозантна пещера. Влажният тунел и пещерата, по-голямата част от която е изпълнена с вода, имат каменист под. Културни останки липсват.

Малкият и Големият парник, разположени на десния бряг на р. Каменица, са на 20 м един от друг, а от устието на Парнишкия дол разстоянието едва достига 50 м.

Малкият парник има почти елипсовидна форма (обр. 2). Изглежда, че той се свързва с пещерата Големия парник. Неговият вход е кръгъл (вис. 4 м и шир. 3 м), обърнат на северозапад. Навътре на около 14 м посредством един праг (вис. 3 м) пещерата се стеснява, като образува преддверие, служило за жилище на човека през старата каменна епоха (палеолит).

Тъй като в публикацията на материалите ще направим подробно описание на пещерата, тук ще се задоволим да дадем само кратка характеристика на културните останки, открити през лятото на 1960 г.

В същност това е третото след пещерата Моровица при Гложене[1] и Очилата при Ъглен[2] палеолитно находище по долината на р. Вит. Находките, които събрахме около входа, наложиха да се направят сондажни разкопки,[3] с които да се уясни характерът на културата и определи епохата, към която те принадлежат.

Малкият сондаж от 4 кв. м, направен в началото, и то непосредствено до дясната стена, позволи да се установи съществуването на културни останки предимно от палеолита. Едновременно с това стана възможно определянето на състава на напластяванията и техните профили (обр. 3).

1. Съвременен слой от тор и пепел, образуван от пладнуване на добитък. В него, макар и рядко, се срещат късове от глинени съдове от средновековна българска керамика (XII—XIV в.), паднали при случайни използувания на пещерата.

2. Слой от тъмнокафява глина, дебел 5 см. Рядко културни останки от енеолита.

3. Пластът, дебел 15—20 см, в който се намериха палеолитни находки, се отличава рязко от посочените по-горе. Той е чакълест и се състои от ръбести варовити камъни, паднали от тавана. На места от проникване на хумусни вещества глината има по-тъмен цвят. Речни чакъли, донесени от човека от високата тераса край скалния масив.

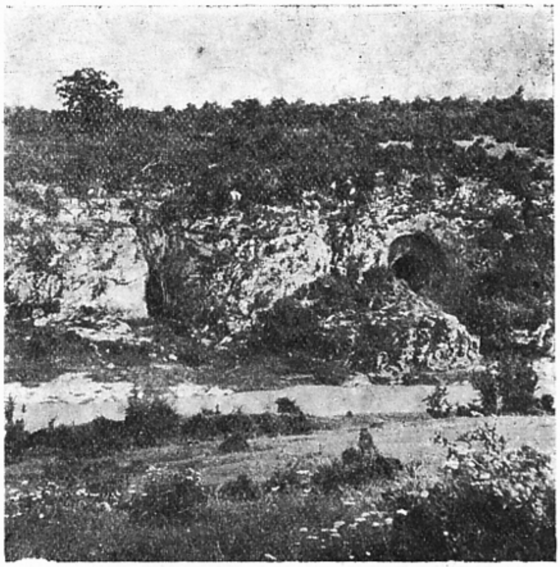

2 *Входът на пещерата Парника; вляво — Малкият парник, вдясно — Големият парник*
L'Entrée de la grotte Parnika: à gauche le petit „Parnik", à droite le grand „Parnik"

4. Вторият (плайстоценов) пласт е глинест и има жълто-кафяв цвят. Културни останки липсват. Дебелина 70 см.

5. Пласт от по-тъмна глина, изпъстрена с калциево-железни конкреции. Срещат се по-едри камъни, паднали от тавана, но без културни останки. Дебелина 20—30 см.

Палеолитните находки, които разглеждаме, произхождат само от горния пласт (обр. 3*в*). Намериха се оръдия от кремък, малко отломки, отпаднали от неговата обработка, и изобилно количество ситно разчупени, почти неопределими животински кости. Кремъкът, от който са правени оръдията за производство, има восъчен цвят. По-голямата част от восъчните, а също и някои пластинки със сив цвят показват, че е правен подбор. Наред със суровия още необработен материал от кремъчни късове се намериха

---

[1] Р. Попов, Разкопки в пещерата Моровица, ИАД, III, 1912, стр. 263; Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Моровица през 1955 г., ИАИ, XXII, 1959, стр. 14 и сл.

[2] Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище по долината на Вит, сп. Археология, I, 1960, стр. 36—42.

[3] По сведение на населението торът бил разкопаван и използуван за торене на зеленчукови градини, разположени по ниските тераси на р. Каменица.

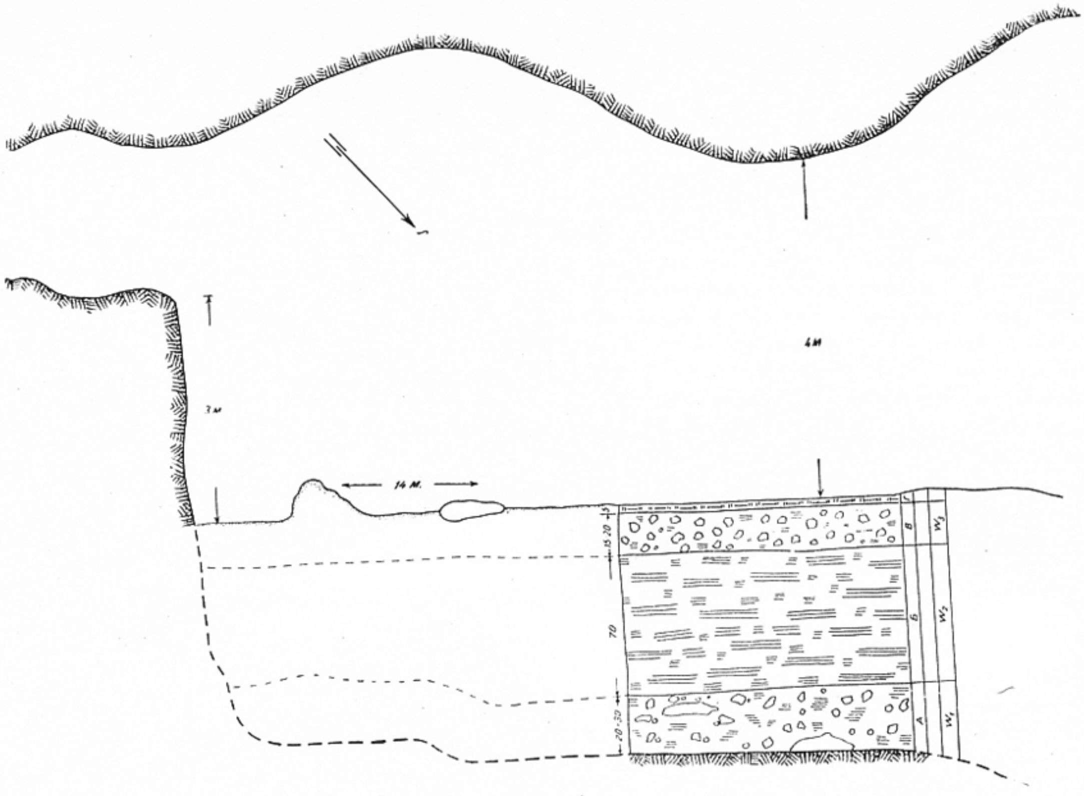

3 *Напречен разрез с профил на пластовете:*
А — чакълест пласт; Б — жълто-кафява глина; В — чакълест пласт с културни останки от палеолита и Г — енеолитен пласт
Coupe transversale de la grotte „Parnika“

няколко заоблени чакъла, използувани за чукалки при отцепване на пластинки от кремъчните конкреции. Тук ще се спрем само на кремъчните остриета, тъй като нуклеусите, които имаме, нямат определени геометрични очертания. В зависимост от предназначението ги систематизираме в следните морфологични групи:

Стъргалки. В този културен пласт се намериха около десет стъргалки, които по форма се разпределят на три типа: 1) кръгли, 2) полусферични и 3) единични стъргалки.

Обр. 4 *е* представлява кръгла стъргалка от удебелен кремъчен къс със сиво-синкав цвят. Лицевата и гръбната плоскост са равни. Ретуширана е почти по цялата дължина на страничния ръб. Надлъжен диаметър 3,5 см, напречен 2,7 см и дебелина 1 см.

Подобни стъргалки са познати от Темната дупка,[1] Побитите камъни край Варна,[2] от много пещерни и открити находища в Крим, Кавказ[3] и другаде, гдето се отнасят към края на късния палеолит (мадленско време).

Полусферична стъргалка, направена от кремъчен къс с восъчен цвят (обр. 4 *о*). На гръбната страна е запазена силикатната кора от първоначалната обвивка на кремъчната конкреция. Острието има сравнително едър ретуш, нанесен от двете страни върху дъговидно изпъкнал ръб, който на места е нащърбен от употреба. Противоположният край е грубо очукан и пригоден за залавяне при работа. Вис. 3,4 см, шир. 5,8 см и деб. 1,8 см.

Тази стъргалка твърде много прилича на стъргалките от пещерата Самуилица II до Кунино, Врачанско,[4] къснопалеолитните находища в района на Побитите камъни,[5] а по формата си е близка със стъргалките мустерски тип, каквито са ни познати от Деветашката пещера.[1]

---

[1] Р. Попов, Темната дупка, София, 1931, обр. 24 1 и 4.

[2] Н. Джамбазов, Нови данни към проучването на палеолитната култура в Побитите камъни (Дикилиташ), сп. Природа и знание, I, 1959, стр. 20—23; вж. Н. Джамбазов и А. Маргос, Принос към проучването на палеолитната култура в района на Побитите камъни, под печат в ИАИ, XXIII, 1960.

[3] П. П. Ефименко, Первобытное общество, 3-е, стр. 463.

[4] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, сп. Археология, 1—2, 1959, обр. 32 *л*.

[5] Пак там.

Една разновидност на този тип е стъргалката, представена на обр. 4 *н*. Направена е от удължена кремъчна пластинка с восъчен цвят. Острието е разположено в десния дъговидно изпъкнал ръб, ситно ретуширан откъм едната лицева страна на пластинката. Противоположната страна е равна. Драскитe, разположени косо върху коремната плоскост, показват, че оръдието е използувано и имало двояко предназначение — служело е за нож и стъргалка. Дълж. 6 см, шир. 4,1 см и деб. 1,2 см.

Единичните стъргалки са представени от три броя. Направени са от удължени кремъчни пластинки с восъчен цвят. Имат трапецовидно и в редки случаи триъгълно сечение на пластинката, ретуширана от едната къса страна, а някои са със слаб ретуш, който преминава по надлъжния, обикновено десния ръб на пластинката. По-характерни образци от този тип оръдия са дадени на обр. 4.

Първите от тях (обр. 4 *ж—з*) са от пластинки с почти успоредни очертания. Имат правоъгълна форма с триъгълно или трапецовидно сечение. Върху страничните ръбове се виждат нащърбявания от употреба. Техните размери се движат от 3 до 5 см при ширина 1—1,5 см.

Вторият вид стъргалки (обр. 4 *и—л*), макар и във фрагментирано състояние, представляват долни части от остриета с лек ретуш върху напречната къса страна на пластинката. Те имат незначителни размери, а и в това състояние е трудно да се определи първоначалната големина на пластинката, служила за стъргалка.

Такива остриета, отнасящи се към края на късния палеолит, са едновременни с остриетата от пещерата Очилáта при Ъглен,[2] Табашката пещера,[3] Темната дупка[4] и др.

Ножове и ножовидни остриета. Тази група оръдия са повече на брой и поразнообразни (обр. 4 *а*, *м*, *п*). Намериха се около 10 броя удължени кремъчни пластинки със или без ретуш, използувани за рязане. Те са близки по форма, но се различават по размерите си.

Кремъчен нож от сравнително тънка, удължена пластинка с восъчен цвят (обр. 4 *м*). Има конвексна форма с трапецовидно сечение на пластинката. Двата странични ръба са без ретуш, но с ясно очертани косо разположени драски от употреба при работа — обстоятелство, което сочи, че е използувана за рязане. Коремната страна е почти равна. Дълж. 7 см, шир. 2,6 см и деб. 0,7 см.

Подобни кремъчни ножове със сив или восъчен цвят на пластинката са познати от пещерата Пещ до Старо село,[5] Самуилица II,[6] Темната дупка,[7] Деветашката пещера (горния пласт)[8] и другаде.

Микролити. От кремъчния материал тук заслужават внимание микропластинките. Те имат незначителни размери, но са грижливо ретуширани обикновено откъм лицевата страна на десния надължен ръб на пластинката. С трапецовидно сечение е кремъчната пластинка, представена на обр. 4 *б*. Коремната страна е равна. Основата е конкавно заоблена, вероятно пригодена за при-

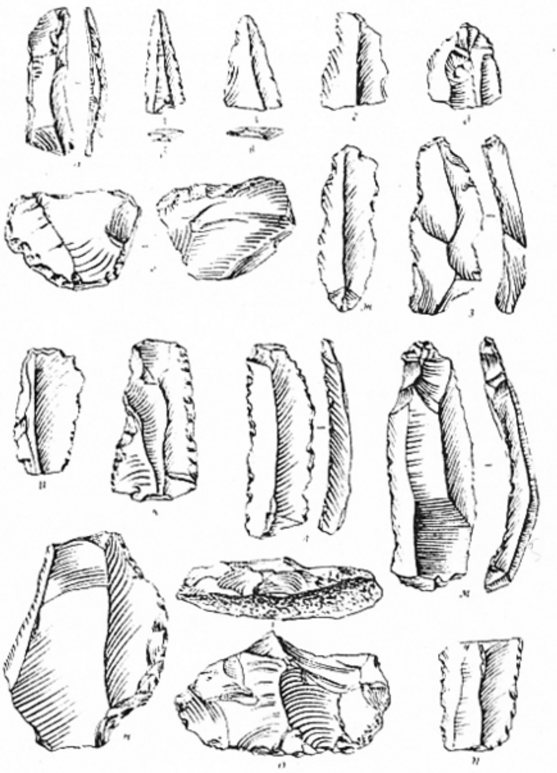

4 *Оръдия от кремък: е — кръгла стъргалка; о — полусферична стъргалка; ж—л — единични стъргалки; а, м, п — ножове и ножовидни остриета: б — в — микролити. Outils en silex*

---

[1] Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, фиг. 4, 2.

[2] Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

[3] Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, Изследвания . . , обр. 5_1.

[4] Р. Попов, ц. с., обр. 22_{7-12}.

[5] Н. Джамбазов, Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско, ИАИ, XXI, обр. 10 *г—и*.

[6] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, сп. Археология 1—2, обр. 32 *В*.

[7] Р. Попов, пак там, обр. 19_{1-12}.

[8] В. Миков и Н. Джамбазов, Деветашката пещера (под печат).

крепване към дръжка. Намериха се и микролити без ретуш, но използувани, следи от което са драските върху страничния ръб или коремната страна на пластинката. Техните размери са от 2,5 до 4 см дължина, при ширина в основата от 0,5 до 0,8 см и дебелина 0,5 см.

Същите белези имат и останалите кремъчни остриета, но поради фрагментираното състояние е трудно да се възстанови първоначалната големина на пластинката (обр. 4 *в*).

Тяхната форма е близка с формата на микролитите от пещерата Очилата,[1] Самуилица II,[2] Темната дупка,[3] както и от други къснопалеолитни находища,[4] чиито белези и стратиграфско положение позволиха по-точно да се датира културата в пещерата Парника към самия край на палеолита.

Кремъчните отломки, а също липсата на типични нуклеуси с полупрозрачен цвят дават основание да се допусне, че както в други къснопалеолитни находища, така и в пещерата Парника повечето от кремъчните оръдия са правени и донесени в готов вид в пещерата.

Освен кремъчните оръдия от производството на палеолитния човек в жълтеникавата глина (обр. 3 *в*) се намери изобилен остеологичен материал, но в силно фрагментирано състояние. По-добре запазени са отделни зъби, въз основа на които определихме следните видове животни: див кон (Equus caballus), говедо (Bos sp.), елен (Cervus sp.), коза (Capra sp). Тогава главният поминък е бил ловът, а през лятото човекът е разнообразявал храната си с плодове, събирани в близката околност. Възможно е пещерата Парника да е обитавана предимно през летните сезони, а през студените зимни дни обитателите ѝ отново да са се завръщали в пещерите край Ъглен. Дали обитателите на Парника са част от обитателите на пещерата Очилата, засега е трудно да се каже с положителност.

Установи се, че освен през палеолита в пещерата има находки от медната епоха. Намериха се късове от глинени съдове, кости от домашни и диви животни, кремъчни остриета и други битови предмети, подобни на находките от могилното селище в скалните навеси на р. Каменица, от селищата по долината на Вит, гдето се вливат водите на двете реки, от Ъглен,[5] Бежаново,[6] Садовец[7] и други места в този район, особено в Деветашката пещера.[8]

Новите материали, а и разкопките, които ще бъдат проведени през следващите години, ще позволят не само да обогатим познанията си за разпространението на къснопалеолитната култура по долината на р. Вит, но ще спомогнат да се уяснят някои въпроси, свързани с хронологията и периодизацията на къснопалеолитната култура на юг от Дунава.

---

[1] Н. Джамбазов, Нови данни за палеолита в България, Изследвания . . , обр. 42 *г*.

[2] Н. Джамбазов, Разкопки в пещерата Самуилица II, обр. 32 *д*.

[3] Р. Попов, ц. с., обр. 16_{1-9}.

[4] П. И. Борисковский, Палеолит Украины, Материалы и исследования по археологии СССР, 40. 1953, стр. 371 и сл.

[5] Н. Джамбазов, Ново палеолитно находище . . , стр. 40 и сл.

[6] В. Миков, Предисторически селища и находки в България, 1933, стр. 36.

[7] В. Миков, пак там, стр. 46.

[8] Н. Джамбазов, Пещерите в България, 1958, стр. 1[illegible]0.

Критика и рецензии

Кирил Кръстев — Васил Захариев, Стара българска живопис, София, 1960, Издателство „Български художник“, 44 стр. текст и 91 таблици, от които 16 цветни

Издателство „Български художник“ е пуснало една добре оформена и богато илюстрирана книга, която има за цел да запознае широката читателска публика у нас и в чужбина с избрани паметници на българската живопис от X до XIX в. Репродукциите на тези паметници се предшествуват от един увод, след който са дадени кратки обяснителни бележки и характеристики за всеки паметник поотделно. Книгата завършва със същите тези бележки и кратко резюме на увода на руски, френски, английски и немски език.

Този добре замислен труд е дело на двама автори. Кирил Кръстев е подбрал репродукции на паметници от X до XIV в., като е написал съответния увод и бележките. От Васил Захариев е съставена втората част, която обхваща паметниците от турското робство и Възраждането.

Главният акцент на това издание пада върху илюстративния материал. Чрез него читателят може да добие представа за вида и характера на българската живопис през вековете. К. К. е предпочел да даде предимно увеличени детайли от фигури и композиции, които на пръв поглед действуват ефектно и създават впечатление за монументалност, но не и за истинския мащаб на оригиналите (стенописите в Иваново). Главното достойнство на българската живопис през средните векове не се състои само в художествената разработка на отделната фигура. В стенописите тя заема едва една трета от църковните стени, докато останалите две трети са представени за фигурни композиции, в които именно са изразени най-добре творческите възможности на художниците и тяхното средновековно отношение към реалния свят От тази гледна точка изборът на илюстрациите във втората част е сравнително по-добър. В. З. дава повече портрети, цели фигури, по-големи части от композиции и главно цели икони, повечето от които се обнародват тук за първи път. По този начин нашето иконописно изкуство през турското робство е представено с добре подбрани паметници. Но за съжаление цветните таблици и в двете части са технически незадоволително изработени и не дават точна представа за колорита на оригиналите. Недостатък на илюстрациите е и това, че не е означено под всяка от тях мястото, гдето се съхраняват оригиналите (музей, сбирка, църква и пр.).

К. К. започва своя увод с историческата обстановка, в която се създава и развива българската живопис. Но този исторически преглед прекъсва още на първата страница и по-нататъшното разглеждане на българската живопис е лишено от последователно прокаран исторически и обществено-икономически фон. Още в първите редове на увода са допуснати няколко груби грешки. Той започва със следната фраза: „Когато основателите на българската държава идват през VII в. на полуострова, те донасят със себе си традициите на едно монументално архитектурно и пластично изкуство, плодовете на което виждаме в грандиозните крепостни, дворцови и църковни строежи в Абоба—Плиска и в Мадарския конник.“ От тези думи всеки читател само би извадил заключение, че именно прабългарите са единствените основатели на българската държава. За ролята на славяните в този исторически процес не е казано нищо друго освен това, че „другите две основни съставки на българския народ — траки и славяни — живеят в пределите на Византийската държава и са възприели много от нейната култура“ (стр. 5). Съвършено невярно е отнесено покръстването на българския народ към VIII в., когато е установено, че то е станало през 865 г. По-нататък, когато се изреждат причините за отслабването на Византийската империя, авторът привежда между другите причини и осемте кръстоносни похода, макар че е добре известно, че последните четири похода не са оказали никакво влияние върху политическата и културната история на империята.

К. К. правилно се е спрял и на завареното от българите художествено наследство, както и на външните влияния, които идват от аристократична Византия и от Изток. Тук обаче авторът изпада в анахронизъм и географска бърканица, като твърди, че „славянските елементи на българския народ“ имали „преки връзки още от V—VI в., а навярно и по-рано с малоазийската култура“, в която според автора влизали културите на Сирия, Палестина и Персия. Че това не е печатна грешка, се вижда от обстоятелството, че по-долу е употребен още веднаж терминът „малоазийски изток“ в същия смисъл.

К. К. изпада в грешка и когато разглежда византийското и българското изкуство като едно цялостно явление, което в своя исторически развой следва като че ли една неизменна линия без никакви етапи на развитие. Иначе той не би твърдял, че „дворцовото византийско изкуство във всички случаи е добивало в България един по-емоционален и по-реалистичен израз“. Нима този „емоционален и реалистичен израз“, който той вижда в боянските стенописи от XIII в., съществува и в стенописите от XI в. в Бачковската костница и в църквата „Св. Георги“ в София?

Същото се отнася и до конструираните от К. К живописни школи. Тук на първо място се поставя т. нар. Охридска школа, към която са причислени произволно стенописи от различни места и различни времена — от X до XIV в. („Св. Врачи“ в Костур, Водоча, „Св. София“ в Охрид, „Св. Георги“ в София, Нерези). За тези стенописи той пише, че „носят характера на изкуството от времето на византийското възраждане през IX—X в. Новооткритите стенописи в Солун и Охрид от XIII и XIV в. показват обаче в иконографско и стилово отношение много съществени отличия от „изкуството на византийското възраждане от IX—X в.“.

Когато говори за Търновската живописна школа, К. К. се изказва правилно за еволюционния процес в нея. Той смята, че при Асеневци очевидно съвсем самобитно е настъпил висок разцвет на местното изкуство. До 1261 г. „палеологският ренесансов стил на византийското изкуство“ не влияе на Търновската школа, защото нейните шедьоври са били вече създадени. През XIV в. обаче „българската живопис възприема в по-голяма степен влиянията на палеологската живопис“. Тази концепция е съвършено вярна. Но в нейните подробности има грешки. Не е вярно например, че палеологската живопис през XIII в. се представлява предимно от миниатюри, а по-късно от мозайки в Солун и Константинопол. Стенописи от това време има в Солун, Гърция, Македония и Сърбия. Затова неправилно се създава у К. К. впечатление, че докато другаде има „предимно миниатюри-илюстрации“, „в България се създава монументална стенна живопис“.

Югозападната живописна школа е съставена, както и охридската, механично по географската близост на паметниците. Неуместно е вмъкната в увода и т. нар. итало-критска школа, която според автора била създадена във византийския Юг под влияние на исихазма.

Теорията за влиянието на тази школа върху балканската иконопис е отдавна изоставена като несъстоятелна, след като бяха открити иконни типове, създадени много по-рано, във Византия и у православните славяни, отколкото в Италия.

Изобщо по отношение на школите и на понятията „възраждане“, „ренесанс“ и „класика“, които са употребени на много места (първо и второ византийско възраждане, търновски ренесанс, македонски ренесанс, общ балкански ренесанс), авторът дължи едно по-основно обяснение на своите концепции.

В увода на К. К. се срещат и неточни датировки. Като оставим настрана погрешно дадената хронология на покръстването на българите, неточно са датирани стенописите в Беренде и в църквата „Петър и Павел“ в Търново. Не липсват грешки и в бележките към отделните репродукции. От тях ние ще посочим само най-грубите: 1) керамичният образ от Патлейна се нарича в литературата условно „св. Теодор“, без това да е установено по сигурни данни. Към това условно название К. К. е прибавил прозвището „стратилат“; 2) титлата на Десислава, която в оригинала ясно се чете като „севастократорица“, е заменена с „княгиня“, макар че такава титла не съществува в старобългарските йерархични чинове; 3) молитвеник и менологий не е все едно; 4) на обр. 38 е представен пустинножителят Павел Тивейски, облечен във власеница (груба дреха от козина). Този образ е изтълкуван от К. К. като “светец-воин в ризница“ или по-точно — „непознат (името му стои на стената!) светец воин в средновековна ризница“; 5) за архангел Гавриил в църквата „Петър и Павел“ е казано, че „пише своята благовест“, но на свитъка се чете съвършено ясно не благовест, а едно нравствено поучение.

В увода на В. З. развоят на българската стенопис и иконопис е построен върху кратко изложение на историческите и обществено-икономическите условия в българските земи през XV—XIX в. З. разкрива сбито и ясно развитието на българското изкуство през тази епоха въз основа на добре проучен фактически материал. Трябва да се подчертае неговата мисъл, че през време на турското робство българското изкуство не заглъхва съвсем, а се поддържа от безименни книжовници и иконописци, които работят и стенописи. По-нататък се изреждат по-важните паметници от XV до XIX в., издирени са имена на иконописци, очертани са накратко иконописни школи заедно с техните представители, загатнато е влиянието на Атон и проникващите чрез него западни влияния. Уводът и бележките на В. З. са кратки, сдържани и без преувеличения на субективни впечатления. Пред читателя е разкрита една териториално и хронологически ограничена галерия от майстори и художествени творби — стенописи, икони и портрети, — която започва от XV в. с безименни автори и завършва през XIX в. не само с имена, но и с точни сведения за живота и творчеството на нашите най-видни художници-възрожденци.

Албумът „Стара българска живопис“ е засега навременно и полезно издание с много добри качества. Желателно е при евентуално второ издание издателството да бъде по-взискателно по отношение на научната му страна, както и по отношение на преводите на резюметата и бележките, гдето са допуснати досадни грешки.

Кр. Миятев

Antonio, Frova, Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria), Studi in onore di Federico M. Mistorigo, Comune di Vicenza, 1957, 20 стр.

Антонио Фрова, ръководителят на разкопките на италианската археологическа мисия в Ескус при с. Гиген през 1941—1942 г., е доста добре запознат с проблемите на античната археология на нашата страна и по-специално с въпросите на дунавския лимес. На конгреса за римския лимес в Дърам (Англия) през 1949 г. той е изнесъл доклад на тема „Дунавският лимес в България и разкопките в Ескус“, обнародван в „The congress of Roman Frontier Studies“, 1949, Univ. of Durham, 1952.

В последната му статия, отнасяща се пак до проучванията на римския център Улпия Ескус, наред с обнародването на няколко нови паметника се разглеждат фигуралните паметници и надписите —посвещения, които илюстрират религиозните култове, засвидетелствувани в Ескус. Обнародват се следните паметници от разкопките в Ескус: художествено изработена каменна глава на Митра, дадена без репродукция, три оброчни плочки на Митра с обичайната иконография, също от камък (двете фрагментирани), мраморна оброчна плочка на Херакъл с лъвска кожа върху лявото рамо и с патера в дясната ръка над олтар (вдясно — адорантка), препубликувана, три оловни плочки с изображения на дунавски конници и кръгла глинена плочка-матрица, подобна на находките от глинени плочки от Михайловград, с изображение на Дионис, седнал на колесница, теглена от две пантери. Изображението на последната плочка, дадено в негатив, е твърде интересно като сюжет и по изработка. Богът държи тирс в лявата ръка и неясен предмет в дясната (според автора чаша или кошница с плодове; по-скоро изображението представлява нещо като птица). Телата на пантерите са набраздени с вертикални и хоризонтални линии. Пред тях има пламтящ олтар (според автора „циста мистика“).

Каталогът на събраните паметници за религията на Ескус е кратък и почти изчерпателен, с познаване на съответната литература. Към статията на Данов в RE-17, 2, стр. 2034—2037, са прибавени: надписи-посвещения и други някои паметници, повечето от които фигурират у Я. Тодоров (Паганизмът в Долна Мизия, София, 1928), също новите материали от разкопките на италианската археологическа мисия и освен тях оброчен релеф на тракийски конник и изображение на същия върху саркофаг, два надписа с посвещения на Юпитер, един от Калоферско, на Аполон и Минерва и може би на genius Oescensium, мраморна статуя на Деметра, бронзов систрон, употребяван в култа на Изида, статуетки от бронз на Марс и Венера и др. За релефа на Митра, намерен в Плевен (ИАД, II, 1911, стр. 53, № 4), се установява, че произхожда от Гиген. Даден е подробен коментар за произхода и същността на култа на дунавските конници, като са цитирани мненията на Ростовцев, Тудор, Кюмон, Кацаров и др. Фрова възприема схващането, че фигуралното изображение на дунавските конници е било формирано под влияние на изображенията на Тракийския конник и Диоскурите и потвърждава хипотезата на Кацаров за вероятността този култ да е бил създаден в Мизия. Той възприема и схващането, че оловните плочки на дунавските конници са били носени като талисмани. По отношение на архитектурното оформление той ги сравнява с изображенията по монетите.

Ние смятаме, че в сравнение с останалата част на статията възпроизвеждането на различните мнения във връзка с култа на дунавските конници е удължено повече, отколкото е необходимо, и че трябваше да бъде разгледана по-обстойно глинената матрица, изобразяваща Дионис, и да се изтъкне нейната по-особена иконография, която обединява типа на Дионис на колесница (заедно с Херакъл) върху тракийските оброчни плочки и общоразпространената тема триумф на Дионис, изобразен на колесница, към който тип авторът причислява този релеф. Допуснати са тук-там и малки неточности, които се дължат вероятно на обстоятелството, че авторът не е имал на ръка за последна проверка българските издания. Има и няколко пропуска в самия каталог (глава на Асклепий, релеф на Дионис и Херакъл, посвещение на Аполон и Артемида). В заключение трябва да се изтъкне, че работата на Фрова за религиозните паметници на Ескус представлява интерес не само като допълнение на неговите предишни публикации за разкопките в Ескус, но и с направения опит да се систематизират археологическите и епиграфските данни за религиозните култове на римския Ескус. Тя е ценен принос в това отношение при наличността на неголемия брой обобщителни проучвания у нас във връзка с историята на отделни антични центрове от нашите земи. В статията е посочено голямото разнообразие от култове, засвидетелствувани в града, едни от които са били пренесени от Изток от римските легиони, а други принадлежат на местната религиозна традиция, асимилирана от римляните.

Златка Морфова

Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан — П. Боев, Надписът на чъргубиля Мостич, София, БАН, 1955, 161 стр.

В сборника под горния надслов са обнародвани следните три статии: 1) Ст. Станчев, Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав; 2) В. Иванова, Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал и 3) М. Балан — П. Боев, Антропологично изучаване на скелета на чъргубиля Мостич.

Откриването на надгробния надпис на чъргубиля Мостич през 1952 г. в Преслав е една от най-значителните придобивки за българската епиграфика и археология през последните десетина години. Затова съвсем заслужено споменатите три статии са издадени в отделна книга.

Без да се спирам на съдържанието на тези статии, тук ще се огранича с някои критически бележки, които може би ще бъдат от полза при по-нататъшното проучване на надписа.

Ст. Станчев и В. Иванова приемат, че Мостич е лично, а не фамилно име. Но това твърдение не е подкрепено с убедителни примери. Ако се изхожда от паралелите, които се посочват в двете статии, по-скоро ще се стигне до противоположното заключение, че Мостич е славянско фамилно име. В подкрепа на това говори не само чисто славянският начин на словообразуване и семантиката на думата, но и запазените досега примери, като местното название Mosticz (дн. Mostitz) или племенното название Мостичи у лужичките славяни и същото название, запазено в провинция Ахая в Гърция, както посочва В. Иванова (стр. 61). При тълкуването на това име Ст. Станчев допуска известно противоречие. От една страна, той твърди, че Мостич не може да бъде фамилно име с окончание ич, защото това окончание, което придава патронимичен характер на думата, към която се отнася, се явява късно в славянските езици (стр. 10), а, от друга страна, за да подкрепи твърдението си, че името е лично, си служи с късни примери, като посочва имената Вукич и Драгич, които се срещат в т. нар. Зографска българска история (стр. 11). Не са по-убедителни и примерите с имената *'Ερμίτζης* и *'Εσχάζης*, първото — аварско, а второто — прабългарско, тъй като ние не знаем с положителност нито как са се произнасяли тези имена на езика на прабългарите, нито какви са били те — лични или родови.

Правилно е обяснена и от двамата автори думата чъргубиля — като титла, съответствуваща на определена длъжност в българската държава — чъргубилство. Не може с положителност обаче да се твърди, че тази титла е родова и наследствена. Може би не съвсем убедителен е и изводът, че Мостич се е отрекъл както от длъжността си, така и от титлата си. В паметта на поколенията той е живял именно като чъргубиля, а не като черноризец. В надписа съвсем ясно е казано, че той оставил длъжността си и цялото си имущество, т. е. че се отказал от прерогативите, които му носела титлата, но не и от самата титла, въпреки че последната без съответните прерогативи губи всякакъв смисъл и значение. Но в случая това не е толкова съществено. Важното, което добре е изтъкнато и от двамата автори, е, че думата чъргубиля, както и производната ѝ чъргубилство показват несъмнено надмощието през X в. на славяните и славянската езикова култура над прабългарите и прабългарския език. От друга страна, показателен е фактът, че Мостич, за когото едва ли имаме основание да се съмняваме, че е славянин, се издига на такава висока длъжност и получава титлата чъргубиля, носена дотогава от представителите на прабългарската военна аристокрация. От този факт можем да извадим заключението, че през X в. не само се славянизира българският език, но че едновременно с това славяните започват да играят все по-голяма и по-голяма роля в политическия живот на страната, като успяват да заемат и най-висши длъжности в държавния апарат.

Засега ние не разполагаме с други данни за Мостич освен тези, които се съдържат в надписа. Предположението, изказано от Ст. Станчев, че това лице може би е тъждествено със споменатия от Константин Багренородни войвода *'Ητζβόκλια*, изпратен да се бие срещу сръбския княз Захарий през пролетта на 924 г., е съвсем неубедително (стр. 14). Първо, защото много по-вероятно е, че Константин Багренородни съобщава имена на войводи (Книна, Имника и Извоклия), а не безлични титли, при това непознати досега. Второ, защото *ἠτζβόκλια* въпреки крайно еластичните закони на словообразуването във всички езици не може да премине в *ἠτζιϱγουβοηλα* или *ἠτζιϱγου Βουλία*, даже и ако то би било титла. Не трябва да се забравя и това, че *ἠτζβόκλια* все още не е така славянизирано, както чъргубиля. И най-сетне към двора на Симеон е имало не един, а повече чъргубили, точният брой на които не ни е известен.

Разсъжденията на Ст. Станчев около въпроса, кога е издълбан надписът върху надгробната плоча, щяха да бъдат убедителни, ако можеше да се докаже, че гробът, в който бе открита плочата с надписа, е изграден непосредствено след смъртта на Мостич или докато той още е бил жив. И наистина авторите на рецензирания труд изхождат именно от тая предпоставка. С други думи, те приемат, че погребението е първично, и то като нещо, което се разбира от само себе си, затова никъде в изложението няма и сянка от съмнение, че евентуално гробът на Мостич може да е вторичен. Но нека с оглед решението на този въпрос разгледаме данните от разкопките, така както те са установени и фиксирани от самите автори — Станчев и Иванова, — които са извършили и разкопките.

Повечето от снимките, обнародвани от Ст. Станчев, са лоши. Но за щастие една от тях (стр. 37, обр. 13) е много ясна и тъкмо тя е извънредно ценна за разрешаването на въпроса за първичността на гроба на чъргубиля Мостич. Фотографията е направена веднага след вдигането на плочата с надписа. При това гробът не е бил отварян по-рано, както може да се види от снимката на стр. 36, обр. 12, и от описанието на двамата автори. Какво прочее показва тази снимка? Ние виждаме куп кости в средата на гроба. Най-отгоре е черепът, а от лявата му страна са събрани едрите кости на крайниците (съвсем ясно се виждат двата фемура и друга голяма кост от долната част на краката или от ръцете). Други големи кости се показват в североизточния ъгъл на гроба, а някои ребра и други дребни кости са пръснати наоколо в безпорядък. Поставя се въпросът, може ли да се получи тази картина, ако приемем за правилно твърдението на авторите, че покойникът е бил погребан седнал или свит, така както е бил прегърбен. При един внимателен анализ на положението на костите не може да не се разбере, че при нормални условия такова безредие не би се получило. Изключено е например двата фемура да се окажат най-отгоре, върху всички останали кости, наред с черепа, и то поставени от едната му страна. Още по-необяснимо е защо главата е обърната на запад. Би могло да се допусне, че тя се е обърнала при падането, но в такъв случай трябваше да я намерим на пода на гроба, а фемурите трябваше да бъдат затрупани от ребрата на гръдния кош. При това главата на един седнал, силно изгърбен човек ще падне пред останалите кости, а не върху тях. Въобще от снимката съвсем ясно личи, че костите, макар и да са in situ, не са от редовно погребение — те са пренесени тук в сандъче от друго място, както и повечето от останалите погребения в църквата, а това значи, че погребението на Мостич не е първично.

Трябва да се съжалява, че нито в статията на Ст. Станчев, нито в тази на В. Иванова са посочени размерите на гроба, та сме принудени да ги установяваме по околен път. От големината на плочата с надписа, която е служила за похлупак, можем да заключим, че гробът е бил дълъг почти един метър и широк около половин метър. Дълбочината, доколкото може да се съди от снимките, е между 0,4 — 0,5 м. Трудно е да си представим как в един толкова плитък гроб може да бъде погребан седнал човек, и то положен в сандък (стр. 5), а още по-малко как може да бъде „сместен така, както е бил прегърбен от силен артрит" (стр. 50). В невъзможността на такова „сместване" лесно ще се убеди всеки, който мислено се опита да се свие и прибере в едно такова сандъче. А как се намират костите на човек в свито положение, може нагледно да се види от една снимка от Бела Вежа, където всички кости са запазили онова положение, в което се е намирал индивидът при своята гибел.[1]

Но ако погребението е вторично, от това следва ли, че и плочата с надписа е по-късна? Би могло да се предположи, че тя е взета от стария гроб, но това предположение с нищо не може да се докаже и потвърди, затова и не може да се поддържа. От всичко казано дотук следва, че засега все още не сме в състояние да установим кога е издълбан надписът на чъргубиля Мостич. Във всеки случай гробът, от който произхожда той, е един от късните гробове в тая църква, строена, както изглежда, специално за гробница, в която да бъдат приютени костите на видни покойници — монаси. И двамата автори пишат, че гробницата на Мостич е пристроена по-късно към църквата (стр. 4 и 50) — твърдение, което не се подкрепя от наличния фактически материал. Напротив, от обнародвания план на стр. 29, обр. 3, се вижда, че между зидовете на гробницата и тези на църквата съществува конструктивна връзка, вижда се също, че тези зидове са от един и същ строителен период. От плана пък на стр. 31, обр. 6, излиза, че по всяка вероятност гробницата на Мостич е построена върху част от разрушените основи на църквата. Добре щеше да бъде, ако с цел да се изяснят тези връзки авторът на първата статия беше подкрепил своите чертежи и със снимки, които в случая щяха да бъдат особено ценни.

В. Иванова съобщава, че били открити и гробове с монети от времето на Комнините. Тук трябваше да се посочи по-определено каква връзка имат тези гробове с църквата (главно ситуационно, а след това и исторически) и да се каже въз основа на какво се прави заключението, че „по това време църквата е била вече разрушена" (стр. 51). В текста е отбелязано, че тези погребения били открити „плитко под повърхността, на северната страна на църквата" (стр. 51). Но не е ясно това зидани гробове ли са, или обикновени ями, на какво разстояние се намират от църквата и в какво положение спрямо нея. А без тези данни не бихме могли да решим дали църквата наистина е била разрушена, когато са се извършвали тези погребения. Фактът, че те са плитко в земята, още нищо не говори, защото и останалите гробове са зидани на плитко. Ст. Станчев пише, че гробницата на Мостич била разрушена „най-късно към края на X в." (стр. 5). Това заключение той гради върху някакви материали, за които обаче не се казва нищо по-определено. Между приложените снимки на обр. 7—11 такива датиращи материали не се виждат, ако не се смята керамиката, която сама се нуждае от хронологично уточняване.[2] В случая единственият материал, който сигурно може да датира много от останалите находки, са монетите от времето на Комнините, но понеже авторите смятат, че целият комплекс е бил разрушен още през X в., на тези материали не е обърнато нужното внимание.

В статията си В. Иванова преразглежда почти целия известен досега епиграфски материал от IX до XI—XII в. Убедена, че надгробният надпис на Мостич е издълбан „ако не към края на X в., то най-късно през третата четвърт на века, вероятно още преди смъртта на Петра, но във всеки случай преди превземането на града от византийците в 972 г." (стр. 51), тя, като установява по палеографски, фонетични, морфологични и други белези много общи черти между надписа на Мостич и останалия епиграфски материал, прави редица изводи във връзка с развитието на старата българска писменост, като клони към едно по-ранно датиране — X вместо XI — XII в. — на повечето от известните досега лапидарни и книжовни паметници. Въпреки че някои от анализите на В. Иванова са убедителни, общо тезата ѝ за предатирането на стария епиграфски материал въз основа на надписа на чъргубиля Мостич не може да се приеме за доказана. Тук трябва да се отбележи, че датирането на надписите по техните палеографски особености е много несигурно, защото едно и също начертание на буквите се среща в различни епохи, както и обратно — в една и съща епоха едни и същи букви се срещат с различно начертание. Но опитът на В. Иванова не може да се счита напълно сполучлив главно поради това че той почива върху един неправилно установен археологически факт — първичността на погребението на Мостич, — откъдето произтича и несигурното датиране на надгробния надпис, който лежи в основата на новата теза на Иванова за развитието на българската писменост.

Като изхождаме от обнародваните материали в книгата „Надписът на чъргубиля Мостич", ние можем засега да установим историческите факти, макар и все още хипотетично, в следната хронологическа последователност: преди съграждането на църквата, в която е открит гробът на Мостич, някъде наблизо е имало стар некропол или църкви-костници.[3] Последните са били разрушени през време на боевете за превземането на Преслав от византийците през 972 г. Изглежда, че в една от тези църкви, а не в некропола, се е намирал и гробът на чъргубиля Мостич. След построяването на новата църква гробовете на всички по-видни покойници от костниците и от некропола са били пренесени в тая нова църква — костница. Дали това е станало в началото на XI в., когато властта на византийците в Преслав е била все още несигурна, или към края на XII в., когато страната ни се освобождава от византийско иго, не може да се каже с положителност, но изглежда, че към един от тези два века трябва да се отнесе издълбаването на надписа, който се явява най-красноречивото доказателство за голямата почит, засвидетелствувана от поколенията към Мостич. Може би това е станало непосредствено след освобождението на страната ни от византийско иго, когато тъкмо погледите на всички са били отправени към недалечното славно минало на българите и са били възкресени спомените за нашите най-заслужили държавници и духовни дейци. В подкрепа на едно подобно тълкуване се явява и един възможен вариант на четенето на надписа, където думата бꙑвъ[1] има значението на „който бил“ или, по-точно, „който живял“ (т. е. който съществувал, което е и първичното значение на глагола бꙑти). В такъв случай можем да приемем, че за Мостич в надписа се говори като за нещо отдавна минало.

---

[1] Вж. М. И. Артамонов, Белая Вежа, СА, XVI, 1952, обр. 25.

[2] На стр. 34, обр. 10, са обнародвани няколко фрагмента с дълбоко набраздена повърхност от ранна византийска керамика, която се причислява към славянската керамика до X в. (фрагментите не са надлежно номерирани, та не е възможно да се цитират по-точно).

[3] За такива по-стари църкви и за некропол изрично пише и В. Иванова (тук стр. 51).

В рецензираните статии са допуснати и някои несъответствия по отношение на фактическия материал. Те се дължат на липсата на съгласуваност между авторите. Има и повторения, които е могло да се избягнат. Например и В. Иванова, и Ст. Станчев в уводните си бележки дават сведение за разкопките, но безсистемно, та читателят мъчно може да се ориентира върху някои подробности. Така например и двамата автори пишат за откритите във и около църквата гробове. Но от направените описания нито може да се разбере какъв е техният брой, нито дали всички са устроени по един и същ начин. Не е ясно и къде точно се намират. Планът на Ст. Станчев не премахва напълно тези недоразумения, тъй като гробовете там не са номерирани, а и в плана всичко е сигнирано по един и същ начин, та не е ясно, кое е гроб, кое плоча или отделен камък и кое зид. Даже размерите на надгробната плоча не съвпадат у двамата автори. А различие не би трябвало да има в подобни случаи, защото поне това са неща, по които не може да се спори. Важен пропуск и в двете статии е, че никъде не е описано подробно как са намерени костите в гробовете и особено в гроба на Мостич, нито са нарисувани те, а това беше извънредно важно в случая.

Статията на М. Балан и П. Боев е твърде интересна като антропологическо проучване, но тя малко допринася за изясняване на поставените в първите две статии въпроси. Например за възрастта на Мостич не е казано нищо повече от онова, което знаем от текста на надписа, защото, както обясняват сами авторите, „морфологическите старчески изменения на костите не са в строга пропорционалност спрямо числото на преживените години“ (стр. 157). Не е много убедителен и изводът, че Мостич е страдал от „генерализуван деформиращ артрит“, защото „не винаги е възможно да се очертае строга граница между нормални и паталогични промени на костите“ (стр. 157).

От реставрацията на стр. 149, обр. 3, е ясно, че изгърбването е незначително, даже под нормалното, за един 80—90-годишен старец. Що се отнася до установения факт, че Мостич на тази възраст ходел, подпирайки се на тояга (стр. 157), това едва ли може да се сметне за някакво научно откритие.

Независимо от посочените слабости трудът „Надписът на чъргубиля Мостич“ е ценен принос в нашата археологическа наука, защото в него е обнародван един паметник от изключителна важност както за нашата история, така и за историята на нашата писменост и на нашия език. Този ценен паметник, който има огромно значение и за изучаването на славянската писменост въобще, тепърва ще се обсъжда и проучва.

Ние се надяваме, че тези, които ще разискват по-нататък върху въпросите, засягащи развоя на славянската писменост в светлината на надписа на чъргубиля Мостич от Преслав, трябва да не изпускат из пред вид, че този надпис според наличните археологически материали може да се датира и малко по-късно от X в.

Стамен Михайлов

* * *

От 21 юни до 6 юли т. г. гост на нашата страна и на Археологическия институт при БАН беше съветската археоложка Елена Иванова Леви, кандидат на историческите науки, младши научен сътрудник от Археологическия институт в Ленинград. Др. Леви участвува години наред в разкопките, провеждани в Олбия, и работи върху проблеми, свързани с гръцките колонии по Черноморието. Тя посети музеите и разгледа античните паметници в София, Пловдив, Хисаря, Бургас, Созопол, Несебър, Варна, Мадара, Преслав и Търново.

Др. Леви остана много доволна от посещението си в нашата страна и изрази възхищението си от богатството и разнообразието на античните паметници в България.

Г. К.

От 12 до 17 юли 1960 г. в нашата страна пребивава с научна цел д-р Мария Гимбутас от Пибоди музей при Харвардския университет в Кембридж (САЩ). Д-р Гимбутас е автор на монографията „Праистория на Източна Европа“, ч. I, Кембридж, 1956. Тя се запозна със сбирките на археологическите музеи в София, Пловдив и Варна, където направи проучвания на находки от новокаменната, медната и бронзовата епоха.

Г. Г.

На 8 и 9 ноември 1960 г. се чествува 700-годишнината от боянските стенописи. По почин на Българската академия на науките, СГНС и Института за паметници на културата при Министерството на просветата и културата се състоя сесия в БАН, която бе открита със слово от академик Тодор Павлов, председател на Българската академия на науките. Изнесени бяха следните доклади:

1. Поглед върху епохата на Боянската църква — чл.-кор. проф. Александър Бурмов.
2. Значението на боянските стенописи — проф. Александър Обретенов, директор на Института за изобразителни изкуства.
3. Стилистични особености на боянските стенописи — акад. Кръстю Миятев, директор на Археологическия институт и музей.
4. Архитектурни проблеми на Боянската църква — ст. н. сътр. Георги Стойков.
5. Боянските стенописи в научната литература — ст. н. сътр. Иван Дуйчев.
6. Епиграфските материали в боянските стенописи — ст. н. сътр. Иван Гълъбов.

Л. М.

През август и септември 1960 г. Институтът за гръко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин (Германска демократична република) със сътрудничеството на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките продължи разкопките от 1958 г. в римския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенско. От германска страна участвуваха десет души, от които шест научни сътрудници — проф. д-р Г. Цинзерлинг (Йенски университет), Г. Бокиш, Б. Дьоле, Г. Гомолка, Х. Гомолка и Х. Крумрай (Институт за гръко-римска древност — Берлин) — и четирима студенти от Йенския и Берлинския университет. От българска страна взеха участие в експедицията: старшият научен сътрудник на БАН Т. Иванов, ръководител на разкопките, Д. Митова-Джонова, арх. Т. Петров (Институт за паметници на културата — София) и В. Димова (Русенски окръжен музей).

---

[1] Следващата буква И не се отнася към бꙑвъ, защото е съюз, а не глаголно окончание, както мислят авторите на рецензирания труд.

Целта на разкопките беше двояка: да се проучи един неизследван досега кастел от римската укрепителна система (лимес) по днешния български бряг на Дунав и да се подготвят млади специалисти. Бяха проучени: крепостната стена, една грамадна сграда до югозападната стена, друга голяма сграда с ранновизантийски помещения в нея и църква и други по-ранни сгради под базиликата, открита през 1958 г. Разкопките дадоха изобилен материал от керамика, битови предмети, надписи, печати върху керемиди и тухли, монети и др. Наред с късноримските и ранновизантийските материали се откриха фрагменти от славянска керамика (IX — X в.) и сграфито керамика от XII — XIV в. Разкопките ще продължат през следващите години.

Т. И.

* * *

Съгласно с плана за научното сътрудничество между Полската народна република и Народна република България тази година започнаха у нас съвместни българо-полски разкопки. Като обект за проучване беше избран римският град Нове в местността „Стъклен", на 4 км източно от Свищов.

Разкопките се извършиха от края на септември до началото на ноември т. г. От полска страна участвуваха: проф. К. Майевски, чл.-кор. на Полската академия на науките, главен ръководител на разкопките, доц. д-р С. Парницки-Пуделко, завеждащ катедрата по средиземноморска археология в Познанския университет, научните сътрудници д-р Л. Прес, М. Новицка, Ст. Колковна и С. Хилчер и техническите сътрудници Т. Биниевски (фотограф) и А. Вавжински (техник). От българска страна в разкопките взеха участие М. Чичикова, мл. научен сътрудник при БАН, В. Султов, уредник при Търновския окръжен музей, и В. Вълов, директор на Свищовския музей.

Разкопките в Нове, макар и да се проведоха в ограничен размер и да имаха предимно ориентировъчен характер, дадоха значителни резултати. Бяха разкрити части от западната и северната крепостна стена, от голяма постройка с колонада и бе намерен обилен материал от римска керамика, монети, надписи, голяма оброчна плоча с релеф на Юпитер, Юнона и Минерва и др. находки. Направени бяха сондажи, за да се потърсят останки от раннославянска култура.

В бъдеще се предвиждат съвместните българо-полски разкопки в Нове да продължат системно редица години, за да се разкрие и проучи този интересен и важен за историята на нашите земи обект.

М. Ч.

През м. октомври 1960 г. гост на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките беше видният румънски учен, специалист по антична археология и история — акад. проф. Константин Дайкович, председател на филиала на Румънската академия на науките в Клуж и директор на Историческия институт в Клуж. Акад. Дайкович предприе научна обиколка из страната и можа да се запознае с античните паметници, открити в България, и с постиженията на българската археология. На 18 октомври той изнесе твърде интересен доклад на тема „Дакийски крепости в Югозападна Трансилвания", с който запозна българските археолози с последните разкопки в Трансилвания, ръководени от докладчика. На акад. К. Дайкович се дължи заслугата за разкриването и проучването на останките в Градище Мунчелулуй, гдето той предполага, че се е намирала столицата на дакийския цар Децебал (I в. на н. е.)

Т. И.

* * *

През ноември — декември 1960 г. в нашата страна пребивава с научна цел румънският праисторик Еужен Комша, ст. научен сътрудник в Археологическия институт при Румънската академия на науките. Главна тема на научните му занимания е проучването на еволюцията на културата през неолита на територията на НР Румъния. Ръководил е разкопки на селища от времето на неолита в различни райони на страната. Той е автор на няколко обстойни публикации, в които се изяснява проблемата за периодизацията и развитието на неолитната култура Боян. В нашата страна Еужен Комша посети важни археологически обекти от времето на неолита и енеолита, като селищните могили до Караново, Нова Загора, Русе и др., и направи проучвания на материали в сбирките на музеите в София, Пловдив, Стара Загора, Варна, Разград, Русе и Търново. Тези негови проучвания са във връзка с изясняване на проблемата за произхода и разпространението на културните групи през неолита и енеолита в източния дял на Балканския полуостров. В София Еужен Комша изнесе от името на Секцията по праистория при АИ на БАН два научни доклада, които бяха посветени на неолита и енеолита в Румъния.

Г. Г.

АКАДЕМИК АНТОНИН САЛАЧ

(1885—1960)

На 15 ноември 1960 г. почина на 75 години бележитият чешки учен, академик Антонин Салач, директор на Кабинета за гръцки, римски и латински студии при Чешката академия на науките, председател на комитета „Ейрене“, който обединява антиковедите на всички социалистически страни.

Научната дейност на акад. А. Салач започва от 1909 г. и продължава до смъртта му. В продължение на 40 години той е публикувал около 400 книги, студии, статии, рецензии из областта на класическата филология, старата и средновековната история, археологията, епиграфиката и историята на религията. Провеждал е не малко разкопки и изследвания в Гърция, Мала Азия и островите в Егейско море като сътрудник на Френската археологическа школа в Атина.

Особено място в научната дейност на акад. Салач се пада на интересите му към българските антични паметници. Заедно с К. Шкорпил той проведе през 1930 г. разкопки на надгробни могили при Одесос (Варна), а през 1928 г. двамата издадоха един сборник от „Няколко археологически паметници от Източна България“ (83 стр., издание на Чешката академия на науките), където са публикувани оброчни плочки и антични надписи. В научното му творчество можем да открием около 20 статии, в които той е издал разнообразни паметници, открити в България, или е взел отношение към някои въпроси от старата история на Тракия. Срв. например „Великият бог на Одесос — Варна и мистериите на Самотраки“ (1928), „Релефи върху бронзов съд от Варненския музей, представящи мита за Ифигения в Таврида“ (1930), „Надгробна стела от Месемврия“ (1930), „Един неиздаден декрет от гр. Одесос“ (1931), „Мястото на Пауталия в труда на Прокопий „За постройките“ (1931), „Три гръцки надписа от Одесос — Варна“ (1932), „Един гръцки надпис от България“ (1936), „Гръцки надпис за лекар от Месемврия“ (1937), „ Три релефа от Археологическия музей във Варна“ (1938), „Два гръцки надписа, отнасящи се до религиозните сдружения“ (1938), „Не добре позната поетична творба на един тракиец“ (Сб. в чест на акад. Д. Дечев, 1959), рецензии за български трудове, некролози за Братя Шкорпил и др. Всички посочени работи на акад. А. Салач разкриват една богата научна ерудиция и добро познаване археологическите и епиграфски паметници на древна Тракия. Той бе член на Българския археологически институт. През 1957 г. акад. А. Салач за последен път посети нашата страна и изнесе доклад в Археологическия институт върху някои елинистически накити, открити от него при разкопките му през 1930 г. при Варна.

През 1957 г. по инициатива на акад. А. Салач бе свикана конференция на антиковедите от всички социалистически страни в Либлице (край Прага) и бе създаден комитетът „Ейрене“ с задача да подпомага развитието на класическите студии в тия страни. Като негов пръв председател, какъвто остана до смъртта си, акад. Салач има големи заслуги за оживената дейност, която разви комитетът „Ейрене“ през изтеклите четири години: състояха се пет международни конференции, създадено бе списание на комитета, също наречено Ейрене, проведени бяха мероприятия за насърчаване на изучаването на класическите езици.

Българските учени скърбят за смъртта на един добър приятел на нашата археология и епиграфика — академик Антонин Салач.

Велизар Велков

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

AJA — American Journal of Archeologie
BMC — British Museum Catalogue
ВАНБ ССР — Весцы Акадэміі навук Беларускай ССР
ГНМ — Годишник на Народния музей
ГНАМП — Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГПНБМ — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ИАД — Известия на Археологическото дружество
ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
Мсб.,СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни статии

	Кн.	Стр.
Димитров Д. П. — Паметниците на културата — неизчерпаем извор за исторически знания и мощно средство за патриотично възпитание	3	1
* * * Постановлението на ЦК на БКП за развитието на българската наука и задачите на българската археология	1	1

Статии

	Кн.	Стр.
Ангелов Д. — Към въпроса за средновековния български град	3	9
Георгиев Вл. — Днешното състояние на проучванията върху тракийския език	2	13
Димитров Д. П. — Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис	1	3
Джингов Г. — За производството на стъкло в средновековна България	4	1
Маслев Ст. — Бележки към някои буквени знаци и съкращения върху монетите на Палеолозите	4	8
Михайлов Ст. — За произхода на античните материали от Плиска	1	15
Михайлов Ст. — Боянската църква — бележит паметник на средновековното българско изкуство	2	1
Михайлов Ст. — Ктиторският портрет от Кремиковската манастирска църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в.	3	23

Материали и съобщения

	Кн.	Стр.
Антонова В. и Цв. Дремсизова — Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско	2	28
Бацова Ел. — Археологически находки от Сливенско	2	47
Боев П. — Тракийски антропологични материали от Севтополис	2	52
Бояджиев Ст. — Църквата в Патлейна в светлината на нови данни	4	23
Детев П. — Селищната могила „Хисаря“ при с. Малко Търново, Старозагорско	1	34
Детев П. — Селища от бронзовата и желязната епоха в Пловдив	2	49
Джамбазов Н. — Ново палеолитно находище по долината на р. Вит	1	36
Джамбазов Н. — Разкопки в Голямата пещера при с. Микре, Ловешко	3	54
Джамбазов Н. — Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко	4	54
Джамбов Хр. — Тракийски некропол край рудник в Родопите	3	50
Иванов Т. — Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско	2	40
Манова Ек. — Реалистични моменти в облеклата на боянската живопис	1	22
Маринов В. — Антропоморфни надгробни паметници в Лудогорието	4	19
Милчев Ат. — Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град, през 1959 г.	3	30
Мирчев М. — Раннотракийският некропол при Равна, Варненско	1	29
Николова Я. — Принос към средновековната българска пластика	4	14
Петков Хр. — Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница, Плевенско	1	25
Петков Н. — Принос към проучванията на праисторията на Софийското поле	4	44
Станчев Ст. — Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско	3	43
Султов Б. — Антична ръчна мелница	4	34
Цанкова-Петкова Г. — Археологически данни в една географска карта на Калофер от 1874 г.	1	43
济		

Критика и рецензии

Горбанов П. — А. С. Амальрик — А. Л. Монгайт. В поисках исчезнувших цивилизации. Очерки археологии, Москва, 1959, 311 стр. 1 61
Иванов Т. — Д. Цончев. Сивата тракийска керамика в България. ГНАМП, III, 1959, стр. 93—133, обр. 1—89 . . . . 1 63
Михайлов Ст. — I. Barnea şi Virg. Bilciurescu. Santierul arheologic Basarabi (Археологически разкопки в Басараби). Materiale şi cercetari arheologice, vol. VI, 1959, стр. 541—566 . . . . 2 70
Михайлов Ст. — Ст. Станчев, В. Иванова, М. Балан — П. Боев. Надписът на чъргубиля Мостич 4 61
Миятев Кр. — Кирил Кръстев — Васил Захариев. Стара българска живопис 4 59
Морфова Зл. — Antonio, Frova. Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria). Studi in onore di Federico M. Mistorigo. Comune di Vicenza, 1957, 20 стр. 4 60
Торбов Ц. — Hans Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz, XVI, 628 Seiten, 31 Abbildungen, 2 Karten und eine Zeittafel. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart 3 62
Цончев Д. — I. Venedikov. Sur la date et l'origine du tresor de Panaguristé. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, t. VI, fasc. 1—2, 1958, стр. 67—86, обр. 1—32 . . . . 1 60

Преглед

Велков В. — Академик Антонин Салач 4 63
Георгиев Г. — Никола Стефанов Койчев 1 70
Кисьов Ив. — Седмица на музеите и паметниците на културата 3 66
Табакова-Цанова Г. — Впечатления от албанските музеи и паметници на културата . . . 2 72
Чичикова М. — 15 години българска археология 1 67
Чичикова М. — Отчетна конференция за постиженията на българската археология през 1959 г. 2 76

SOMMAIRE

Articles de fond

Dimitrov D. P. — Les monuments culturels une source intarissable de connaissances historiques et un moyen puissant d'éducation patriotique 3 1
Arrêté du Comité Central du Parti communiste pour le développement ultérieur de la science bulgare et les tâches de l'archéologie bulgare 1 1

Articles

Anghelov D. — Sur le problème de la ville bulgare du Moyen Age 3 9
Georgiev Vl. — Etat actuel des recherches sur la langue thrace 2 13
Dimitrov D. P. — L'urbanisme et l'architecture de la ville thrace de Seutopolis 1 3
Djingov G. — Sur la fabrication du verre au Moyen Age en Bulgarie 4 1
Maslev St. — Remarques sur certains signes et abréviations apposés sur les monnaies des Paléologues 4 8
Mihaïlov St. — Sur l'origine des matériaux antiques de Pliska 1 15
Mihaïlov St. — L'église de Boïana — monument remarquable de l'art médiéval bulgare 2 1
Mihaïlov St. — Portrait de donateur de l'église du monastère de Kremikovci à la lumière des liens culturels bulgaro-roumains pendant le XVe siècle 3 23

Matériaux et communications

Antonova V. et Tz. Dremsizova — Le camp d'Omourtag près du village Tzar Kroum, département de Kolarovgrad 2 28
Bacova E. — Trouvailles archéologiques de Sliven et ses environs 2 47
Boëv P. — Matériaux anthropologiques de Seutopolis 2 52
Boyadjiev St. — L'église de Patleina d'après de nouvelles données 4 23
Detev P. — Le tell „Hisarja" près du village Malko Trănovo, arrondissement de Stara Zagora . 1 34
Detev P. — Stations de l'âge du bronze et du fer de Plovdiv 2 49
Djambazov N. — Un nouveau site paléolithique de la vallée du Vit 1 36
Djambazov N. — Fouilles dans la Grande grotte près du village de Mikré, arrondissement de Loveč 3 54
Djambazov N. — La grotte „Parnika" près du village Bežanovo, arrondissement de Lovetch . . 4 54
Džambov Chr. — Nécropole thrace près d'un gisement dans les Rhodopes 3 50

Ivanov T. — Ensevelissement sous tumulus près du village Skaliča, arrondissement de Jambol . 2 40
Manova E. — Aspects réalistes du vêtement dans les peintures de Boïana . 1 22
Marinov V. — Monuments funéraires anthropomorphes du Déliorman (Ludogorié) . 4 19
Milčev At. — Fouilles à Pliska à l'ouest de la ville intérieure, effectuées au cours de l'année 1959 . 3 30
Mirtchev M. — La nécropole du début de l'époque thrace près de Ravna, arrondissement de Varna . 1 29
Nicolova J. Contribution à la question de la plastique bulgare moyenageuse . 4 14
Petkov Chr. — Le trésor en argent nouvellement découvert du village de Goljama Brestnica, arrondissement de Pleven . 1 25
Petkov N. — Contribution à l'étude de la pré-histoire de la plaine de Sofia . 4 44
Stančev St. — L'église à trois conques de Kroupnik, arrondissement de Blagoevgrad . 3 43
Soultov B. — Meule à bras antique . [illegible] 34
Tzankova-Petkova G. — Données archéologiques d'une carte géographique de Kalofer de 1874 . 1 43
Concev D. — Ensevelissement thrace sous tumulus dans les Rhodopes de l'époque de Hallstatt 3 52
Tzontchev D. et A. Sarkissian — Les nécropoles de la cité ancienne près des sources thermales de Hissar . 4 36

Muséologie et conservations

Ignatov B. — Dégats et destructions des antiquités par l'homme . 2 54
Nikolov D. — La section d'archéologie du musée de Stara Zagora . 2 66
Petrov T. — Les travaux de restauration de l'église „Pantocrator“ de Messemvria . 1 51
Tzankov St. — Sur l'activité du Musée archéologique de Sofia au sein de la jeunesse scolaire 1 47

Cours et consultations

Bratchkova M. — Les jouets d'enfants dans l'antiquité . 1 57

Critique

Gorbanov P. — A. S. Amalric — A. L. Mongaït. Aux recherches des civilisations disparues. Etude d'archéologie (en russe), Moscou, 1959, 311 p. 1 61
Ivanov T. — D. Tzontchev. La céramique thrace en argile grise en Bulgarie. ГНАМП (Annuaire du Musée national archéologique de Plovdiv), III, 1959, p. 93—133, fig. 1—89 . 1 63
Mihaïlov St. — I. Barnea şi Virg. Bilciurescu. Şantierul arheologic Basarabi. Materiale şi cercetări arheologice, vol. VI, 1959, p. 541—566 . 2 70
Mihaïlov St. — St. Stantchev, V. Ivanova, M. Balan — P. Boev. L'inscription du čergubulija Mostič 4 61
Mijatev Kr. — Kiril Krăstev — Vassil Zahariev. La vieille peinture bulgare . 4 59
Morfova Zl. — Antonio Frova. Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria). Studi in onore di Federico M. Mistorigo, Comune di Vicenza, 1957 . 4 60
Torbov Tz. — Hans Wilhelm Haussig, Kulturgeschichte von Byzanz XVI, 628 Seiten. 31 Abbildungen, 2 Karten und eine Zeittafel. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart . 3 62
Tzontchev D. — I. Venedikov. Sur la date et l'origine du trésor de Panaguristé. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, t. VI, fasc. 1—2, 1958, p. 67—68, fig. 1—32 . 1 60

Revue

Velkov V. — Académicien Antonin Salač . 4 63
Guéorghiev G. — Nicola Stephanov Koïčev . 1 70
Kissiov Iv. — Semaine des musées et des monuments de la culture . 3 63
Tabakova-Tzanova G. — Impressions des musées et monuments de la culture d'Albanie . 2 72
Čičikova M. — 15 ans d'archéologie bulgare . 1 67
Čičikova M. — Session sur les acquisitions de l'archéologie bulgare en 1959 . 2 76

Технически редактор М. Зайчарова Худ. редактор М. Кънева Коректор Цв. Хантова

Дадена за набор на 21. X. 1960 г. Подписана за печат на 13. XII. 1960 г. Печатни коли 9 Издателски коли 7,47
Формат на хартията 59/84/8 Тираж 800 Поръчка № 215 Отделна книжка 6 лв. Годишен абонамент 20 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките, ул. Ив. Вазов 13

SOMMAIRE

Articles

G. Djingov — Sur la fabrication du verre au Moyen Age en Bulgarie 1
St. Maslev — Remarques sur certains signes et abréviations apposés sur les monnaies des Paléologues 8

Matériaux et communications

Ja. Nikolova — Contribution à l'étude de l'art plastique bulgare du Moyen Age 14
V. Marinov — Monuments funéraires anthropomorphes du Deliorman (Ludogorié) 19
St. Boyadjiev — L'Eglise de Patleina d'après de nouvelles données 23
B. Soultov — Meule à bras antique 34
D. Tzontchev et A. Sarkissian — Les nécropoles de la cité ancienne près des sources thermales de Hissar 36
N. Petkov — Contribution à l'étude de la pré-histoire de la plaine de Sofia 44
N. Djambazov — La grotte „Parnika" près du village Bežanovo, arrondissement de Lovetch 54

Critique

Kr. Mijatev — Kiril Krastev—Vassil Zahariev, La vieille peinture bulgare 59
Zl. Morfova — Frova, Antonio, Antichi monumenti religiosi di Oescus (Bulgaria). Studi in onore di Federico M. Mistorigo, Comune di Vicenza, 1957 60
St. Mihaïlov — St. Stantchev, V. Ivanova, M. Balan—P. Boev, L'inscription du šergubulija Mostič, Sofia, Académie des sciences de Bulgarie, 1955, 161. p. 61
V. Velkov — Academicien Antonin Salač 64

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН
бул. Стамболийски 2, София Ц
Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН
бул. Дондуков 32, София Ц
Тел. 8-38-83

о~~тдела~~ Нар музей

Цена 6 лв.